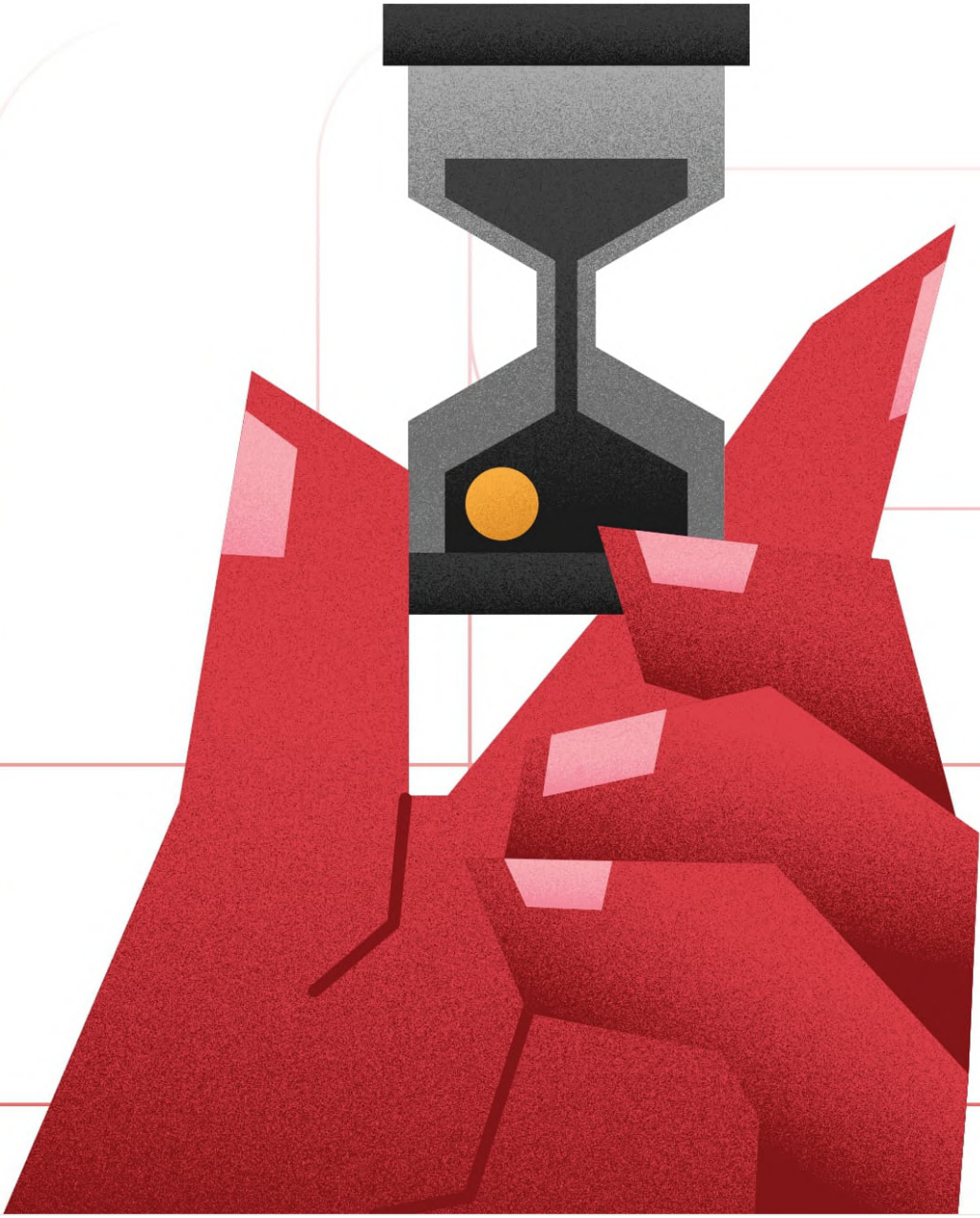

आधुनिक इतिहास

UPSC Mains

सामान्य अध्ययन - I
Class Notes

© PRAYAAS EDUCATION
All rights reserved.

Published by

PRAYAAS Education

CTS No, 1262/B, Plot No.594B,
Office 301A, 301, Second Floor,
Starling Plaza, J.M. Road, Pune

+91 7378743031 / +91 7767073031

UPSC MAINS

Modern History

GENERAL STUDIES - I

(Class Notes)

Year 2025-26

Features of Our Modern History Notes for UPSC Mains

✔ Syllabus-Aligned & Mains-Oriented

- Every topic meticulously mapped to the official UPSC Mains syllabus.
 - Focus on answer-writing relevance with theme-based structuring (Revolt, Reforms, National Movement, British Policies, etc.).
-

🔍 PYQ-Based Approach

- Integrated analysis of Previous Year Questions (PYQs) from GS Paper I to identify trends and high-weightage areas.
 - Sample answers and model frameworks based on UPSC Mains questions to boost writing skills.
-

✍️ To-the-Point & Exam-Ready Content

- Crisp and concise notes — no unnecessary clutter.
 - Designed to enable quick revision before the exam without compromising depth.
-

🌐 Conceptual Clarity with Analytical Edge

- Go beyond facts — understand causes, consequences, significance, and interlinkages across events and themes.
 - Emphasis on building analytical and critical thinking skills for mains-level answers.
-

📊 Value Addition Through Smart Features

- Ready-to-use mains value points, flowcharts, timelines, and infographics.
 - Highlight boxes with keywords, ideologies, and thinker references (e.g., Dadabhai Naoroji, Tilak, Nehru, etc.) for enriched answers.
-

📖 Integrated Prelims Support

- Though mains-focused, the content also reinforces key factual pillars relevant for Prelims — acts, sessions, viceroys, commissions, etc.

Time-Saving & Structured for Efficient Revision

- Notes broken down into modular, easily navigable segments (Reform Movements, Socio-Religious Awakening, Freedom Struggle Phases, etc.).
 - Ideal for last-minute revision and daily answer writing integration.
-

Mentor-Curated Insights

- Curated by experienced mentors with years of UPSC guidance experience.
 - Notes include strategic cues and writing tips to help you stand out in GS Paper I.
-

Self-Study Friendly & Peer-Tested

- Tested by aspirants in actual Mains test series with proven impact on performance.
 - Designed to boost retention, recall, and reproduction in exam conditions.
-

अनुक्रमणिका

1. आधुनिक भारताच्या इतिहासाकडे पाहण्याचे दृष्टीकोन १
2. भारतातील ब्रिटीश राजवटीचा आर्थिक परिणाम ११
3. भारतातील ब्रिटीश राजवटीविरुद्धचे सुरुवातीचे उठाव १४
4. ब्रिटीश राजवटीत सामाजिक आणि सांस्कृतिक जागृती २०
5. स्वातंत्र संघर्ष ३२

अ) वसाहतवादी दृष्टीकोन:

आधुनिक भारताच्या इतिहासाकडे पाहण्याचा वसाहतवादी दृष्टीकोन अनेकदा ब्रिटिश श्रेष्ठत्व आणि 'सभ्यतेचे ध्येय' या कथनावर केंद्रित असतो. वसाहतवादी काळातील इतिहासकारांनी भारताला स्थिर आणि आधुनिकीकरणासाठी ब्रिटिशांच्या हस्तक्षेपाची गरज असल्याचे चित्रित केले. त्यातील प्रमुख विषयांचा समावेश:

- 1. आर्थिक शोषण:** ब्रिटिश इतिहासकारांनी वसाहतवादी राजवटीच्या आर्थिक फायद्यांवर भर दिला, अनेकदा संसाधनांचे शोषण आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थांवरील परिणाम कमी केला.
- 2. सांस्कृतिक श्रेष्ठता:** ब्रिटिश शिक्षण आणि प्रशासनाला पुरोगामी म्हणून प्रोत्साहन देताना वसाहतवादासाठी या समर्थनाचा वापर करून ब्रिटिश आख्यायिकांनी अनेकदा भारतीय संस्कृतीला निकृष्ट म्हणून चित्रित केले.
- 3. राजकीय नियंत्रण:** भारतीय समाजाचे अव्यवस्थित आणि ब्रिटिश व्यवस्थेची गरज असल्याचे चित्रण सामान्य होते. असहमती दडपून टाकणारी आणि नियंत्रण राखणारी ही न्याय्य धोरणे होती.
- 4. प्रतिकार आणि बंड:** वसाहतवादी इतिहासाने वारंवार उठावांवर लक्ष केंद्रित केले, त्यांना राष्ट्रवाद आणि विरोधाच्या वैध अभिव्यक्तीऐवजी अतार्किक किंवा आदिम म्हणून तयार केले.
- 5. वांशिक सिद्धांत:** वसाहतवादी राजवटीचे समर्थन करण्यासाठी वांशिक पदानुक्रमांचा वापर केला गेला, ज्यात भारतीयांना स्वशासन करण्यास असमर्थ म्हणून चित्रित केले गेले.

ब) राष्ट्रवादी दृष्टीकोन:

आधुनिक भारताच्या इतिहासाकडे पाहण्याचा राष्ट्रवादी दृष्टीकोन, भारतीय संस्था, सांस्कृतिक अभिमान आणि स्वातंत्र्यलढ्यावर भर देत, वसाहतवादी कथानकांचा प्रतिकार म्हणून उदयास आला. मुख्य वैशिष्ट्यांमध्ये खालील बाबी समाविष्ट आहेत.

- 1. प्रतिकारावर लक्ष केंद्रित करणे:** राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी स्थानिक उठावांपासून ते भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेससारख्या संघटित चळवळींपर्यंत वसाहतवादी राजवटीविरुद्धच्या प्रतिकारांच्या विविध प्रकारांवर प्रकाश टाकला.
- 2. सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन:** भारताचा समृद्ध सांस्कृतिक वारसा, तत्वज्ञान आणि इतिहास पुन्हा शोधण्यावर आणि साजरा करण्यावर भर देण्यात आला, त्यांना वसाहतवादी दडपशाहीविरुद्ध शक्तीचे स्रोत म्हणून चित्रित करण्यात आले.
- 3. एकता आणि ओळख:** प्रादेशिक आणि धार्मिक मतभेदांपलीकडे सामायिक राष्ट्रीय अस्मितेच्या कल्पनेला प्रोत्साहन देत, भारतातील विविध गटांमध्ये ऐक्याची भावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न राष्ट्रवादी आख्यायिकांनी केला.
- 4. वसाहतवादाची टीका:** या इतिहासकारांनी वसाहतवादी राजवटीच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय परिणामांचे समीक्षात्मक परीक्षण केले आणि भारतीयांना भेडसावणाऱ्या शोषण आणि अन्यायांवर भर दिला.
- 5. नेतृत्व व्यक्तित्व:** महात्मा गांधी आणि जवाहरलाल नेहरू यांच्यासारख्या स्वातंत्र्य चळवळीतील प्रमुख नेत्यांना नायक म्हणून गौरवण्यात आले आणि त्यांची विचारधारा कथानकाच्या केंद्रस्थानी आली.
- 6. स्वातंत्र्याचा वारसा:** राष्ट्रवादी इतिहासाने अनेकदा स्वराज्यासाठीच्या संघर्षाचे महत्त्व अधोरेखित केले आणि त्याला सार्वभौमत्वाचा हक्काने पुन्हा मिळवणे असे चित्रित केले.

क) मार्क्सवादी दृष्टीकोन:

आधुनिक भारताच्या इतिहासाकडे पाहण्याचा मार्क्सवादी दृष्टीकोन वर्ग संघर्ष, आर्थिक शोषण आणि सामाजिक आणि आर्थिक संरचनांवर वसाहतवादाचा प्रभाव यावर भर देतो. मुख्य पैलू समाविष्ट आहेत:

- 1. वर्ग संघर्ष:** मार्क्सवादी इतिहासकार वसाहतवादी आणि सरंजामी दडपशाहीचा प्रतिकार करण्यासाठी विविध सामाजिक वर्गांच्या, विशेषतः शेतकरी आणि कामगार वर्गांच्या भूमिकेवर लक्ष केंद्रित करतात. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की भारताचा ऐतिहासिक विकास समजून घेण्यासाठी वर्ग संघर्ष हा केंद्रस्थानी आहे.
- 2. वसाहतवादी शोषण:** ते वसाहतवादी राजवटीच्या आर्थिक परिणामांचे विश्लेषण करतात, ब्रिटिश धोरणांमुळे भारताचे औद्योगिकीकरण कसे झाले आणि साम्राज्यवादी फायद्यासाठी स्थानिक संसाधनांचा गैरवापर करणारी अवलंबित अर्थव्यवस्था कशी निर्माण झाली हे अधोरेखित करतात.
- 3. सामंती रचना:** मार्क्सवादी आख्यायिका अनेकदा भारतीय समाजातील सरंजामी संबंधांच्या सातत्यावर टीका करतात, त्यांना वसाहतवादी धोरणांशी जोडतात आणि या संरचना सामाजिक प्रगती आणि विकासात अडथळा आणतात असा युक्तिवाद करतात.
- 4. राष्ट्रवाद आणि वर्ग:** राष्ट्रवादी चळवळीचे महत्त्व ओळखताना, मार्क्सवादी इतिहासकारांचा असा युक्तिवाद आहे की त्यांनी अनेकदा खालच्या वर्गांच्या गरजांपेक्षा उच्चभ्रू हितसंबंधांना प्राधान्य दिले. ते राष्ट्रवादाच्या वर्ग-आधारित व्याख्येची मागणी करतात.

5. **क्रांतिकारी चळवळी:** सामाजिक न्यायासाठीचा व्यापक संघर्ष समजून घेण्यासाठी महत्त्वाच्या असलेल्या डाव्या चळवळी आणि शेतकरी बंड आणि साम्यवादी चळवळींसारख्या उठावांच्या महत्त्वावर त्या भर देतात.

ड) सबाल्टर्न दृष्टीकोन:

आधुनिक भारताच्या इतिहासाकडे सबाल्टर्न दृष्टीकोन पारंपरिक ऐतिहासिक कथांमध्ये दुर्लक्षित केलेल्या उपेक्षित गटांच्या आवाजांवर आणि अनुभवांवर लक्ष केंद्रित करतो. मुख्य पैलू समाविष्टीत आहे:

1. **उपेक्षिततेवर भर:** सबाल्टर्न इतिहासकार खालच्या वर्गांच्या, महिलांच्या, स्थानिक समुदायांच्या आणि इतर उपेक्षित गटांच्या दृष्टीकोनांना प्राधान्य देतात आणि असा युक्तिवाद करतात की त्यांचे अनुभव भारताचा इतिहास समजून घेण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत.
2. **माध्यम आणि प्रतिकार:** हे दृष्टीकोन दडपशाहीचा प्रतिकार करण्यासाठी सबाल्टर्न गटांच्या माध्यमावर प्रकाश टाकतात, बहुतेकदा वसाहतवादी शासन आणि सामाजिक श्रेणीबद्धतेविरुद्ध त्यांचे संघर्ष दर्शवतात.
3. **प्रतिनिधींच्या कथानकांवरील टीका:** सबाल्टर्न अभ्यास वसाहतवादी आणि राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी तयार केलेल्या प्रमुख कथांना आव्हान देतात, इतिहास बहुतेक वेळा बहुसंख्यांच्या वास्तविकतेकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या एलिट दृष्टीकोनातून लिहिला जातो यावर जोर देतात.
4. **सांस्कृतिक संदर्भ:** भारताच्या सामाजिक-राजकीय परिदृश्यातील त्यांच्या अद्वितीय योगदानाला मान्यता देत, सबाल्टर्न गटांच्या सांस्कृतिक पद्धती, श्रद्धा आणि स्थानिक इतिहासावर लक्ष केंद्रित केले जाते.
5. **छेदनबिंदू (Intersectionality):** जात, लिंग आणि धर्म यासारख्या विविध बाबीतून होणारी-दडपशाही आणि प्रतिकार अनुभवांना आकार देण्यासाठी कशा प्रकारे परस्परसंवाद साधतात याचा विचार करून सबाल्टर्न दृष्टीकोन अनेकदा छेदनबिंदू विश्लेषणांचा समावेश करतात.

ई) सांप्रदायिक दृष्टीकोन:

आधुनिक भारताच्या इतिहासाकडे सांप्रदायिक दृष्टीकोन विविध गटांच्या धार्मिक आणि सांप्रदायिक ओळखींवर लक्ष केंद्रित करतात, ज्यात अनेकदा हिंदू आणि मुस्लिमांमधील तणाव आणि संघर्षांवर भर दिला जातो. मुख्य वैशिष्ट्यांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

1. **अस्मिता केंद्रस्थानी ठेवणे:** ऐतिहासिक घडामोडी समजून घेण्यासाठी मूलभूत म्हणून सांप्रदायिक आख्यायिका धार्मिक ओळखींना प्राधान्य देतात, असे ठामपणे सांगतात की सांप्रदायिक संबंधांमुळे राजकीय आणि सामाजिक गतीशीलतेला आकार मिळतो.
2. **ऐतिहासिक तक्रारी:** हे दृष्टीकोन अनेकदा आक्रमणे, धर्मांतर आणि सामाजिक उपेक्षितता यासारख्या समजल्या जाणाऱ्या ऐतिहासिक अन्यायांवर प्रकाश टाकतात, जे जातीय तणावाला हातभार लावतात असे मानले जाते.
3. **फाळणी आणि त्याचा परिणाम:** सांप्रदायिक इतिहास वारंवार 1947 मधील भारताच्या फाळणीपर्यंतच्या घटनांवर लक्ष केंद्रित करतो आणि त्याला खोलवर रुजलेल्या जातीय विभागणीचा अपरिहार्य परिणाम म्हणून मांडतो.
4. **राजकीय एकत्रीकरण:** राजकीय नेते आणि चळवळींनी निवडणूक आणि राजकीय फायद्यासाठी सांप्रदायिक ओळख कशी जमवली आहे याचे ते विश्लेषण करतात, ज्यामुळे अनेकदा विभागणी वाढते.
5. **सांस्कृतिक आख्यायिका:** सांप्रदायिक ओळख आणि आख्यायिका बळकट करण्यासाठी सांस्कृतिक ग्रंथ, दंतकथा आणि ऐतिहासिक घटनांवर साम्यवादी दृष्टीकोन आकर्षित होऊ शकतात.

ईस्ट इंडिया कंपनी आणि तिची स्थापना:

- आशियातील फायदेशीर मसाल्यांच्या व्यापाराचा फायदा घेण्यासाठी 1600 साली ईस्ट इंडिया कंपनीची एक व्यापारी संस्था म्हणून स्थापना करण्यात आली. सुरुवातीला ईस्ट इंडिजबरोबरच्या व्यापारावर लक्ष केंद्रित केले, परंतु हळूहळू त्याचे लक्ष भारताकडे, विशेषतः बंगालकडे वळले, कारण त्याची समृद्ध संसाधने आणि अनुकूल व्यापारी परिस्थिती होती.
- बंगालमध्ये कंपनीची मुळे 17 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात रोवली गेली जेव्हा त्यांनी प्रदेशाच्या भरभराटीच्या अर्थव्यवस्थेचा आणि कृषी उत्पादकतेचा फायदा घेत व्यापारी चौक्या स्थापन केल्या. बंगालच्या मोक्याच्या ठिकाणामुळे ते कापड, रेशीम आणि मसाल्यांच्या व्यापाराचे प्रमुख केंद्र बनले.
- 18 व्या शतकापर्यंत, बंगालमधील कंपनीचा प्रभाव लक्षणीयरीत्या वाढला, विशेषतः 1757 मधील प्लासीच्या युद्धानंतर, ज्याने या प्रदेशातील त्याच्या राजकीय वर्चस्वाची सुरुवात केली.
- या विजयामुळे कंपनीला एक स्वतःच्या अखत्यारीतील शासक स्थापन करता आले आणि बंगालची संपत्ती आणि संसाधनांवर प्रभावीपणे नियंत्रण मिळवता आले. यामुळे महसुली उत्पन्नात वाढ झाली आणि लक्षणीय सामाजिक-आर्थिक बदल झाले, ज्यामुळे भारतातील ब्रिटीश वसाहतवादी राजवटीची पायाभरणी झाली.

भारतातील ब्रिटिशांच्या यशाची कारणे:

भारतातील ब्रिटिशांच्या यशाचे श्रेय लष्करी, राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक घटकांच्या संयोजनास दिले जाऊ शकते. या कारणांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे:

लष्करी श्रेष्ठत्व:

- **प्रगत शस्त्रास्त्रे:** ब्रिटीश सैन्यात तोफखाना आणि बंदुकांसह प्रगत शस्त्रास्त्रे अधिक सुसज्ज होती, ज्यामुळे त्यांना भारतीय सैन्यापेक्षा सामरिक फायदा झाला.
- **व्यावसायिक सैन्य:** ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीने युरोपियन आणि भारतीय सैनिकांनी (शिपाई) बनलेले एक शिस्तबद्ध आणि प्रशिक्षित लष्करी दल राखले, जे अनेकदा स्थानिक सैन्यापेक्षा अधिक संघटित होते.
- **फूट पाडा आणि राज्य करा धोरण:** ब्रिटिशांनी भारतीय राज्ये आणि समुदायांमधील विद्यमान शत्रुत्वाचा गैरफायदा घेतला, विरोध कमकुवत करण्यासाठी अनेकदा एका गटाची दुसऱ्या गटाची बाजू घेतली.

राजकीय रणनीती:

- **मुत्सद्दी युती:** ब्रिटिशांनी विविध भारतीय राजकुमार आणि शासकांशी युती केली, त्यांना त्यांचा पाठिंबा किंवा तटस्थता मिळाली, ज्यामुळे त्यांच्या विरोधकांना वेगळे करण्यात मदत झाली.
- **करारांचा वापर:** कंपनीने प्रदेशांवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी आणि स्थानिक राज्यकर्त्यांवर प्रभाव पाडण्यासाठी करारांचा वापर केला, ज्यामुळे अनेकदा थेट विजय मिळवण्याऐवजी अप्रत्यक्ष नियंत्रण होते.
- **प्रशासकीय कार्यक्षमता:** इंग्रजांनी एक केंद्रीकृत प्रशासकीय व्यवस्था स्थापन केली जी कार्यक्षम आणि सुव्यवस्था राखण्यास सक्षम होती, ज्यामुळे त्यांना तुलनेने कमी कर्मचाऱ्यांसह विशाल प्रदेशांवर नियंत्रण ठेवता आले.

आर्थिक घटक:

- **व्यापारावर नियंत्रण:** ईस्ट इंडिया कंपनीने सुरुवातीला व्यापार मार्ग आणि संसाधनांवर, विशेषतः वस्त्रोद्योग, मसाले आणि अफूवर नियंत्रण ठेवण्यावर लक्ष केंद्रित केले, ज्यामुळे लक्षणीय महसूल मिळाला.
- **संसाधनाचे शोषण:** ब्रिटिशांनी पद्धतशीरपणे भारतातून संसाधने काढली, जड कर लादले आणि प्रमुख उद्योगांवर मत्केदारी आणली, ज्यामुळे कंपनीची संपत्ती वाढली.
- **पायाभूत सुविधांचा विकास:** ब्रिटीशांनी प्रामुख्याने व्यापार आणि सैन्याच्या हालचाली सुलभ करण्यासाठी रेल्वे आणि रस्त्यांसारख्या पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक केली, ज्यामुळे त्यांच्या प्रशासकीय नियंत्रणास देखील मदत झाली.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक गतिशीलता

- **विखंडित समाज:** असंख्य धार्मिक, वांशिक आणि प्रादेशिक ओळख असलेला भारतीय समाज अत्यंत वैविध्यपूर्ण होता. इंग्रजांनी या विभागणीचा फायदा उठवला आणि अनेकदा एका गटाला दुसऱ्या गटाविरुद्ध पाठिंबा दिला.
- **मिशनरी उपक्रम:** ब्रिटीश मिशनरींचा उद्देश ख्रिश्चन धर्म आणि पाश्चिमात्य शिक्षणाचा प्रसार करणे हा होता, ज्यामुळे सामाजिक बदल घडून आले आणि कधीकधी समुदायांमध्ये तणाव निर्माण झाला.
- **जाती आणि वर्ग रचना:** ब्रिटिशांनी अनेकदा विद्यमान जाती आणि वर्ग संरचनांचा त्यांच्या फायद्यासाठी वापर केला, स्थानिक उच्चभ्रू लोकांना प्रशासनात नियुक्त केले, ज्यामुळे समाजातील विशिष्ट घटकांमध्ये निष्ठा सुनिश्चित झाली.

भारतीय राज्यांची दुर्बलता

- **मुघल सत्तेचा न्हास:** मुघल साम्राज्याच्या कमकुवत होण्यामुळे एक सत्तेची पोकळी निर्माण झाली जिचा फायदा ब्रिटिशांना घेता आला, कारण प्रादेशिक सत्ता वर्चस्वासाठी लढल्या.
- **अंतर्गत संघर्ष:** भारतीय राज्यांमधील वारंवारच्या युद्धांमुळे आणि अंतर्गत संघर्षांमुळे ब्रिटिशांना प्रदेश जिंकणे आणि त्यावर नियंत्रण ठेवणे सोपे झाले, कारण अनेक शासक स्थानिक संघर्षांमध्ये गुंतलेले होते.

घटनांचा प्रभाव:

- **प्रमुख लढाया :** प्लासीची लढाई (1757) आणि बक्सरची लढाई (1764) यासारख्या निर्णायक लढायांमधील विजयांनी बंगालवरील ब्रिटिशांचे नियंत्रण मजबूत केले आणि पुढील विस्तारासाठी मंच तयार केला.
- **शिपायांचे बंड:** 1857 च्या बंडाने ब्रिटीश राजवटीविरोधातील असंतोष अधोरेखित केला, परंतु त्याच्या दडपशाहीमुळे अखेरीस ब्रिटिशांचा संकल्प आणि नियंत्रण बळकट झाले, ज्यामुळे भारतात थेट ब्रिटीश राजवट स्थापन झाली.

प्लासीची लढाई:

प्लासीची लढाई हा भारतीय इतिहासातील एक महत्त्वाचा क्षण ठरला. बंगालचा नवाब सिराज उद-दौला याच्यावर ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या विजयाने भारतात ब्रिटिशांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले. यामुळे मुघल सत्ता कमकुवत होणे आणि ब्रिटिश राजवटीचा उदय यासह महत्त्वपूर्ण राजकीय बदल झाले.

प्लासीच्या लढाईची अनेक प्रमुख कारणे होती:

- व्यापारासाठी स्पर्धा:** ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी आणि फ्रेंच भारतातील व्यापारावर, विशेषतः मौल्यवान संसाधने असलेल्या बंगाल या समृद्ध प्रदेशावरील नियंत्रणासाठी झुंज देत होते.
- नवाबाची दुर्बलता:** सिराज उद-दौलाच्या सत्तेवर येण्यामुळे प्रतिस्पर्धी गटांशी संघर्ष झाला, ज्यामुळे अस्थिरता निर्माण झाली. अधिकार प्रस्थापित करण्याच्या त्याच्या प्रयत्नांमुळे ब्रिटिशांच्या हितसंबंधांना धोका निर्माण झाला.
- राजकीय युती:** ब्रिटिशांनी मीर जाफरसह असंतुष्ट स्थानिक नेत्यांशी युती केली, ज्यांनी सिराज उद-दौलाचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न केला, ज्यामुळे नवाबाची स्थिती कमकुवत झाली.
- लष्करी उपस्थिती:** ईस्ट इंडिया कंपनीने बंगालमध्ये मजबूत लष्करी उपस्थिती प्रस्थापित केली होती, ज्याकडे नवाबाने थेट धोका म्हणून पाहिले होते, ज्यामुळे तणाव वाढला.
- आर्थिक वाद:** सिराज उद-दौलाच्या व्यापारावर नियंत्रण ठेवण्याच्या आणि कर गोळा करण्याच्या धोरणांना कंपनीने विरोध केला, ज्यामुळे संघर्ष निर्माण झाला आणि ब्रिटिशांच्या हस्तक्षेपाला चालना मिळाली.

लढाईच्या परिणामांमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होता:

- ब्रिटिश विस्तार:** या विजयामुळे इंग्रजांना बंगालमध्ये सत्ता बळकट करता आली, जो भारतातील पुढील प्रादेशिक विस्तारासाठी एक फायदेशीर तळ बनला.
- आर्थिक नियंत्रण:** ईस्ट इंडिया कंपनीने बंगालच्या समृद्ध संसाधनांवर ताबा मिळवला, आपली आर्थिक शक्ती वाढवली आणि पुढील लष्करी मोहिमा सुलभ केल्या.
- राजकीय हेरगिरी:** या लढाईने मुत्सद्देगिरी आणि युतीचा वापर करण्याचे उदाहरण दिले, कारण ब्रिटिशांनी पारंपरिक प्रशासकीय संरचनांना दुर्बल करून प्रमुख स्थानिक व्यक्तींचा पाठिंबा मिळवला.
- सांस्कृतिक आणि सामाजिक बदल:** ब्रिटिश राजवटीने भारतीय समाज, प्रशासन आणि अर्थव्यवस्थेवर प्रभाव टाकणारे महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक आणि सामाजिक परिवर्तन सुरू केले.

बक्सरची लढाई:

22 ऑक्टोबर 1764 रोजी लढली गेलेली बक्सरची लढाई अनेकांकडून उद्धवली.

प्रमुख कारणे:

- ब्रिटिश सत्तेचा विस्तार:** प्लासी येथील त्यांच्या विजयानंतर, ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात आपले प्रादेशिक नियंत्रण बळकट आणि विस्तारित करण्याचा प्रयत्न केला, ज्यामुळे स्थानिक शासकांशी तणाव निर्माण झाला.
- बंगालच्या नवाबाचा विरोध:** ब्रिटिशांना अवघचा नवाब शुजा-उद-दौला आणि बंगालचा नवाब मीर कासिम यांच्या विरोधाचा सामना करावा लागला, जे त्यांच्या प्रदेशात ब्रिटिशांच्या हस्तक्षेपाला विरोध करत होते.
- राजकीय युती:** गमावलेली सत्ता परत मिळवण्यासाठी आणि परकीय वर्चस्वाविरुद्ध आपले सार्वभौमत्व प्रस्थापित करण्यासाठी नवाबांनी ब्रिटिश विस्ताराचा प्रतिकार करण्यासाठी युती केली.
- आर्थिक हितसंबंध:** ब्रिटिशांनी फायदेशीर व्यापार मार्ग आणि संसाधने सुरक्षित ठेवण्याचे उद्दिष्ट ठेवले होते, ज्यामुळे ब्रिटिश नियंत्रणाला विरोध करणाऱ्या स्थानिक अर्थव्यवस्थांशी संघर्ष झाला.
- लष्करी घटना:** ब्रिटिश सैन्य आणि स्थानिक शासकांमधील चकमकी आणि संघर्षांमुळे तणाव वाढला, ज्यामुळे इंग्रजांना लष्करी कारवाई करण्यास प्रवृत्त केले.

भारतातील ब्रिटिश प्रशासकीय धोरणे:

भारतातील ब्रिटिश प्रशासकीय धोरणे व्यापक होती आणि त्यांनी राजकीय परिदृश्य, अर्थव्यवस्था आणि समाजात बदल घडवून आणला. येथे एक तपशीलवार अहवाल खालीलप्रमाणे आहे:

केंद्रीकृत प्रशासन:

- **गव्हर्नर-जनरल:** ब्रिटिशांनी सर्व प्रशासकीय कार्यांवर देखरेख ठेवणाऱ्या गव्हर्नर-जनरलसह एक केंद्रीकृत प्रणाली स्थापन केली. 1833 च्या भारत सरकार कायदांतर्गत हे पद निर्माण करण्यात आले होते.
- **प्रशासकीय विभाग:** भारताची विभागणी प्रांतांमध्ये करण्यात आली होती, प्रत्येक प्रांताचे प्रशासन नायब राज्यपाल किंवा मुख्य आयुक्त करत असत. या संरचनेमुळे विशाल प्रदेशांवर अधिक थेट नियंत्रण मिळू शकले.

कायदेशीर प्रणाली:

- **कायदांचे संहिताकरण:** ब्रिटिशांनी 1860 मध्ये भारतीय दंड संहिता (आय. पी. सी.) सह एक औपचारिक कायदेशीर चौकट सादर केली, ज्याने देशभरातील कायदांचे प्रमाणीकरण केले.
- **न्यायालये:** ब्रिटिश कायदेशीर तत्वांवर लक्ष केंद्रित करून न्यायालयांचा एक पदानुक्रम स्थापन करण्यात आला. न्यायालयांची भाषा म्हणून इंग्रजीचा परिचय झाल्याने पारंपरिक प्रणाली उपेक्षित झाल्या.

महसूल धोरणे:

- **जमीन महसूल प्रणाली:** इंग्रजांनी जमीनदारी प्रणालीसारख्या विविध जमीन महसूल प्रणाली लागू केल्या, ज्यामुळे कर संकलनासाठी जबाबदार जमीनदार तयार झाले, ज्यामुळे अनेकदा शेतकरी शेतकऱ्यांचे शोषण होते.
- **निश्चित महसूल मुल्यांकन:** बंगालमधील 1793 च्या कायमस्वरूपी धोरणांनी जमीनमालकांना प्रोत्साहन देऊन परंतु शेतकऱ्यांवर उच्च करांचा बोजा टाकत जमीन महसूल निश्चित केला.

शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणा

- **इंग्रजी शिक्षण:** इंग्रजांनी इंग्रजी शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे पाश्चिमात्य-शिक्षित भारतीयांचा एक वर्ग तयार झाला जो प्रशासनात मदत करेल. कलकत्ता विद्यापीठासारख्या संस्थांची स्थापना 1857 मध्ये झाली.
- **सामाजिक सुधारणा-ब्रिटीशांनी सती (विधवा दहन) सारख्या प्रथांविरुद्ध कायदे केले आणि महिलांचे हक्क सुधारण्यासाठी सुधारणांना प्रोत्साहन दिले, विशेषतः स्वयंसेवी कारणांसाठी.**

आर्थिक धोरणे:

- **एकाधिकारवादी नियंत्रण:** ब्रिटिशांनी भारतीय वस्तूंवर मोठ्या प्रमाणात कर लादले, ब्रिटिश उत्पादित उत्पादनांना प्रोत्साहन दिले आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थांचे औद्योगिकीकरण केले.
- **पायाभूत सुविधांचा विकास:** रेल्वे, रस्ते आणि तार प्रामुख्याने संसाधनांचे उत्खनन आणि लष्करी हालचाल सुलभ करण्यासाठी विकसित केले गेले होते, स्थानिक फायद्यासाठी नाही.

लष्करी प्रशासन:

- **ब्रिटिश सैन्य आणि स्थानिक सैन्य:** ब्रिटिशांनी भारतीय शिपायांवर अवलंबून राहून मजबूत लष्करी उपस्थिती कायम ठेवली, ज्यामुळे ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना अनुकूल असलेल्या सैन्याची रचना तयार झाली.
- **बंडाचे दमन:** ब्रिटिशांनी 1857 च्या शिपाई बंडासारख्या उठावांना शांत करण्यासाठी लष्करी बळाचा वापर केला, ज्यामुळे बंडाळ्यानंतर भारतावर थेट नियंत्रण मिळवले.

स्थानिक प्रशासन:

- **नगरपालिका आणि स्थानिक मंडळे:** स्थानिक प्रशासकीय संरचना सुरू करण्यात आल्या, तरी खरी सत्ता ब्रिटिश अधिकाऱ्यांकडेच राहिली, ज्यामुळे खरे स्वशासन मर्यादित झाले. भारतीय उच्चवर्गीयांचा सह-पर्याय: ब्रिटिशांनी अनेकदा स्थानिक उच्चवर्गीयांची प्रशासकीय भूमिकांमध्ये सह-निवड केली, एक आश्रित सत्ताधारी वर्ग तयार करताना नियंत्रण राखले.

फूट पाडा आणि राज्य करा धोरण

- **धार्मिक आणि सामाजिक विभागणी:** ब्रिटिशांनी सध्याच्या सामाजिक आणि धार्मिक विभागणीचा गैरफायदा घेतला, विशेषतः हिंदू आणि मुस्लिमांमधील जातीय तणाव वाढवणाऱ्या धोरणांना प्रोत्साहन दिले.

अ) रिंग फेन्स धोरण

18व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि 19व्या शतकाच्या सुरुवातीस प्रामुख्याने स्वीकारण्यात आलेल्या रिंग फेंस धोरणाने ब्रिटिश धोरणाचा उद्देश,

ब्रिटिशांच्या नियंत्रणाखालील प्रदेशांना बाह्य धोक्यांपासून संरक्षण देण्यासाठी आणि शेजारील राज्यांशी संबंध व्यवस्थापित करण्यासाठी एक बफर झोन तयार करणे हा होता. येथे एक तपशीलवार अहवाल आहे:

रिंग कुंपण धोरणाची उद्दिष्ट्ये:

- 1. सुरक्षा आणि संरक्षण:** ब्रिटिश प्रदेशांभोवती एक सुरक्षित परिमिती स्थापित करणे, शत्रूच्या राज्यांशी आक्रमणे किंवा संघर्षाचा धोका कमी करणे हे प्राथमिक ध्येय होते.
- 2. बफर झोनचे नियंत्रण:** ब्रिटिश प्रदेशांच्या सभोवतालच्या प्रदेशांवर नियंत्रण ठेवून, ब्रिटिश स्थानिक शासकांवर प्रभाव टाकू शकत होते आणि या प्रदेशात स्थिरता राखू शकत होते.

धोरणाची अंमलबजावणी:

1. मुत्सद्दी युक्ती:

- ब्रिटिशांनी विविध स्थानिक शासकांशी करार आणि युती करण्यासाठी मुत्सद्देगिरीचा वापर केला. संरक्षक संस्थांची स्थापना करून, त्यांनी निष्ठा सुनिश्चित करण्याचा आणि शेजारच्या राज्यांच्या शत्रुत्वाच्या कृती रोखण्याचा प्रयत्न केला.

2. लष्करी उपस्थिती:

- संभाव्य आक्रमकांना रोखण्यासाठी आणि बफर झोनमधील कोणत्याही धोक्यांना त्वरित प्रतिसाद देण्यासाठी ब्रिटिशांनी मोक्याच्या ठिकाणी लक्षणीय लष्करी उपस्थिती कायम ठेवली.

3. प्रदेशांचे विलीनीकरण:

- ब्रिटिशांनी अनेकदा धोरणात्मकदृष्ट्या महत्त्वाचे मानले जाणारे प्रदेश ताब्यात घेतले आणि त्यांची संरक्षणात्मक परिमिती बळकट करण्यासाठी त्यांना त्यांच्या साम्राज्यात समाविष्ट केले. उल्लेखनीय उदाहरणांमध्ये अवध आणि सिंधच्या विलीनीकरणाचा समावेश आहे.

4. करार :

- वसईचा तह (1802) आणि श्रीरंगपट्टणमचा तह (1792) यासारख्या प्रमुख करारांनी ब्रिटिशांचे नियंत्रण मजबूत केले आणि ब्रिटिश अधिकाराला आव्हान न देणाऱ्या सहयोगी राज्यांचे जाळे तयार केले.

धोरणाचा प्रभाव:

1. ब्रिटिश नियंत्रण बळकट करणे:

- रिंग फेंस धोरणामुळे भारतातील ब्रिटिश प्रादेशिक नियंत्रण आणि प्रभाव लक्षणीयरीत्या वाढला, ज्यामुळे त्यांना राजकीय परिदृश्य अधिक प्रभावीपणे व्यवस्थापित करता आले.

2. प्रादेशिक स्थैर्य:

- या धोरणाचा उद्देश स्थैर्य असला तरी, यामुळे अनेकदा स्थानिक शासक आणि लोकांमध्ये अशांतता निर्माण झाली, ज्यांना त्यांच्या कारभारात ब्रिटिशांच्या हस्तक्षेपाचा राग आला.

3. प्रतिकार प्रतिबंध:

- आसपासच्या प्रदेशांवर नियंत्रण ठेवून, ब्रिटिश संभाव्य उठाव पूर्वनियोजितपणे दडपून टाकू शकले आणि शेजारच्या राज्यांकडून कोणताही प्रतिकार व्यवस्थापित करू शकले.

4. संरक्षक संस्थांची निर्मिती:

- संरक्षक संस्थांच्या स्थापनेने ब्रिटिशांना स्थानिक सरकारांवर नियंत्रण ठेवण्यास अनुमती दिली आणि विद्यमान शासकांना उघडपणे सत्तेत कायम ठेवले, ज्यामुळे ब्रिटिश वर्चस्व आणखी मजबूत झाले.

आव्हाने आणि टीका

- 1. अति विस्तार:** ब्रिटिशांनी त्यांच्या राखीव क्षेत्रांचा विस्तार करत असताना, प्रशासकीय ओझे वाढले, ज्यामुळे दूरवरच्या प्रदेशांचे प्रभावीपणे व्यवस्थापन करणे आव्हानात्मक बनले.
- 2. राष्ट्रवाद:** रिंग फेंस धोरणामुळे अनवधानाने भारतीय नेते आणि लोकांमध्ये राष्ट्रवादी भावना भडकल्या, कारण त्याकडे साम्राज्यवादी वर्चस्वाचे डावपेच म्हणून पाहिले जात होते.

3. **शत्रुत्वात वाढ:** प्रदेशांच्या विलीनीकरणामुळे आणि करारांच्या लादणीमुळे अनेकदा असंतोष निर्माण झाला, ज्यामुळे 1857 च्या शिपाई बंडासारखे बंड झाले, जे ब्रिटीश राजवटीवरील व्यापक असंतोषामुळे उद्भवले.

ब) तैनाती फौज

लॉर्ड वेल्लेस्ली यांनी 1798 मध्ये सादर केलेल्या या धोरणाचा उद्देश भारतीय राज्यकर्त्यांवर अप्रत्यक्ष नियंत्रण प्रणाली स्थापित करणे हा होता. त्याची वैशिष्ट्ये, अंमलबजावणी आणि परिणाम यांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे:

तैनाती फौजेची वैशिष्ट्ये

1. **लष्करी सहाय्य:** या धोरणानुसार, भारतीय शासकांना बाह्य धोक्यांपासून त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांच्या प्रदेशात ब्रिटीश सैन्याची तुकडी स्वीकारणे आवश्यक होते. यामुळे ब्रिटीशांनी लष्करी उपस्थिती कायम राखली हे सुनिश्चित झाले.
2. **अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करणे:** ब्रिटीशांनी लष्करी सहाय्य पुरवले असले तरी, त्यांनी संस्थानांमधील अंतर्गत प्रशासनात हस्तक्षेप न करण्याचे वचन दिले, ज्यामुळे स्थानिक शासकांना नाममात्र अधिकार कायम ठेवता आले.
3. **आर्थिक जबाबदाऱ्या:** राज्यकर्त्यांना त्यांच्या राज्यात तैनात असलेल्या ब्रिटीश सैन्याच्या देखभालीसाठी पैसे मोजावे लागत होते. जर ते तसे करण्यात अयशस्वी ठरले, तर त्यांनी त्यांचा प्रदेश गमावण्याचा धोका पत्करला.
4. **स्थानिक सैन्याचे विघटन:** राज्यकर्त्यांना संरक्षणासाठी केवळ ब्रिटीश सैन्यावर अवलंबून राहून अनेकदा त्यांचे स्वतःचे सैन्य बरखास्त करणे आवश्यक होते, ज्यामुळे त्यांचे लष्करी स्वातंत्र्य लक्षणीयरीत्या कमकुवत झाले.
5. **ब्रिटीश प्राधिकरणाला मान्यता:** या युतीसाठी भारतीय शासकांना परदेशी संबंधांच्या बाबतीत ब्रिटीश वर्चस्व ओळखणे आवश्यक होते, ज्यामुळे ते प्रभावीपणे ब्रिटीश हितसंबंधांच्या अधीन झाले.

धोरणाची अंमलबजावणी

1. **प्रारंभिक दत्तक धोरण:** हे धोरण प्रथम हैदराबाद आणि अवध येथे लागू करण्यात आले. हैदराबादचा निजाम आणि अवधच्या नवाबाला संरक्षणाच्या बदल्यात ब्रिटीश सैन्य स्वीकारण्यास भाग पाडण्यात आले.
2. **विस्तार:** हे धोरण हळूहळू इतर राज्यांमध्ये विस्तारले गेले, ज्यात मराठा आणि विविध लहान संस्थाने समाविष्ट होती, ज्यामुळे भारतीय प्रदेशांवर ब्रिटीशांचे नियंत्रण वाढले.
3. **मुत्सद्दी दबाव:** ब्रिटीशांनी मुत्सद्दी दबावाचा वापर केला, अनेकदा भारतीय शासकांमधील शत्रुत्वाचा गैरफायदा घेत त्यांना सहाय्यक युतीमध्ये प्रवेश करण्यास भाग पाडले.

धोरणाचा परिणाम

1. **ब्रिटीश नियंत्रणाचा विस्तार:** सहाय्यक आघाडीने ब्रिटीश प्रादेशिक मालकी आणि प्रभाव लक्षणीयरीत्या वाढवला. यामुळे ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीला थेट विलीनीकरण न करता भारताच्या विशाल भागावर नियंत्रण ठेवण्याची मुभा मिळाली.
2. **कमकुवत स्थानिक शासक:** अनेक भारतीय शासक लष्करी शक्ती आणि स्वायत्तता गमावून केवळ व्यक्तिमत्व बनले. ब्रिटीश सैन्यावर अवलंबून राहिल्यामुळे ते ब्रिटीश हेरगिरीला बळी पडले.
3. **पारंपरिक सत्तेच्या संरचनेचे विघटन:** या धोरणामुळे भारतातील पारंपरिक सत्तेची गतिशीलता बदलली, प्रस्थापित राजकीय व्यवस्था कमकुवत झाल्या आणि अधिकारात बदल झाला.
4. **शत्रुत्वात वाढ:** या धोरणाच्या लादण्याने भारतीय शासक आणि त्यांच्या प्रजेमध्ये नाराजी निर्माण झाली, ज्यामुळे राष्ट्रवादाची भावना आणि ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध प्रतिकार वाढण्यास हातभार लागला.
5. **विलीनीकरणाची पूर्वतयारी:** सहाय्यक आघाडी अनेकदा पुढील ब्रिटीश विलीनीकरणासाठी मंच तयार करते. ज्या राज्यांना आर्थिक जबाबदाऱ्या सांभाळता येत नव्हत्या किंवा अंतर्गत संघर्षाला सामोरे जावे लागले, ते ब्रिटीशांच्या प्रदेशात अधिक सहजपणे विलीन झाले.

उल्लेखनीय उदाहरणे

1. **हैदराबादचा निजाम:** निजामाने 1798 मध्ये तैनाती फौज स्वीकारली, ज्यामुळे दख्खन प्रदेशात ब्रिटीशांचे नियंत्रण वाढले.
2. **अवधचे नवाब:** अवधला देखील तैनाती फौज धोरणात ओढले गेले, ज्यामुळे कथित गैरशासनामुळे 1856 मध्ये त्याचे विलीनीकरण झाले.
3. **मराठा संघराज्य:** ब्रिटीशांनी विविध मराठा राज्यांविरुद्ध तैनाती फौजेचा वापर केला, ज्यामुळे त्यांची एकता कमकुवत झाली आणि शेवटी मराठा साम्राज्याचा पाडाव झाला.

क) खालसा धोरण सिद्धांत:

या सिद्धांताने थेट पुरुष वारस नसलेल्या भारतीय राज्यांच्या विलीनीकरणासाठी कायदेशीर तर्क प्रदान केला. त्याची तत्त्वे, अंमलबजावणी आणि परिणामांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे: खालसा धोरणाची तत्त्वे:

- 1. नैसर्गिक वारस नाही:** सिद्धांताने ठामपणे सांगितले की जर एखाद्या शासकाचा थेट वैध वारसांशिवाय मृत्यू झाला तर त्यांचे राज्य आपोआप ब्रिटिशांच्या नियंत्रणात परत येईल. ब्रिटिश हे प्रशासनाचे योग्य पालक होते या आधारावर हे आधारित होते.
- 2. दत्तक घेणे आणि वारसाहक्क:** या धोरणामुळे दत्तक घेण्याची शक्यता होती; तथापि, दत्तक वारसदारांना ब्रिटिशांनी अनेकदा वैध उत्तराधिकारी म्हणून नाकारले होते. इंग्रजांनी अनेकदा शासकांनी दत्तक घेतलेल्या गोष्टींना मान्यता दिली नाही.
- 3. कायदेशीर समर्थन:** कायदा आणि सुव्यवस्था राखणे आणि योग्य वारस नसतानाही सुशासन सुनिश्चित करणे या आधारावर हा सिद्धांत न्याय्य ठरवण्यात आला.

धोरणाची अंमलबजावणी

1. राज्यांचे विलीनीकरण:

अनेक राज्यांचे विलीनीकरण करण्यासाठी खालसा धोरणाचा सक्रियपणे वापर केला गेला, विशेषतः

- **सातारा (1848):** त्याच्या शासकाच्या मृत्यूनंतर नैसर्गिक वारसांशिवाय या सिद्धांताखाली जोडले गेलेले पहिले राज्य.
- **जयपूर (1850):** इंग्रजांनी राजपूत शासकाच्या दत्तक वारसाला मान्यता देण्यास नकार दिला.
- **नागपूर (1853):** राज्यकर्त्यांच्या मृत्यूनंतर पुरुष वारसांशिवाय राज्याचे विलीनीकरण करण्यात आले.
- **अवध (अवध):** जरी सुरुवातीला कथित गैरशासनासाठी संलग्न केले गेले असले तरी, नवाबावर अकार्यक्षमतेचा आरोप असताना विलीनीकरणाचे समर्थन करण्यासाठी या धोरणाचा वापर केला गेला.

2. जबरदस्ती आणि मुत्सद्देगिरीचा वापर:

- ब्रिटिशांनी अनेकदा मुत्सद्दी दबाव आणि लष्करी ताकदीचा वापर करून राज्यकर्त्यांना सिद्धांत स्वीकारण्यास पटवून दिले, ज्यामुळे ते थेट संघर्षाशिवाय विस्तार करण्याचे साधन बनले.

खालसा धोरणाचा प्रभाव

- 1. ब्रिटिश प्रदेशांचा विस्तार:** या धोरणामुळे भारतातील ब्रिटिश प्रदेशांचा लक्षणीय विस्तार झाला आणि असंख्य संस्थाने त्यांच्या नियंत्रणात आली.
- 2. असंतोष आणि संताप:** द डॉक्ट्रिन ऑफ लॅप्समुळे भारतीय शासक आणि त्यांच्या प्रजेमध्ये व्यापक असंतोष निर्माण झाला. पारंपरिक शासन आणि उत्तराधिकार पद्धतींवर परकीय नियंत्रण लादणे म्हणून त्याकडे पाहिले गेले.
- 3. बंडाचे उत्प्रेरक:** हे धोरण 1857 च्या शिपाई बंडाला (किंवा पहिल्या स्वातंत्र्ययुद्धाला) हातभार लावणाऱ्या प्रमुख घटकांपैकी एक होते. राज्यांच्या विलीनीकरणाबाबतच्या असंतोषामुळे राष्ट्रवादी भावना आणि ब्रिटिश राजवटीविरुद्धची अस्वस्थता वाढली.
- 4. स्वदेशी प्रशासनाची अधोगती:** या सिद्धांतामुळे प्रस्थापित राजकीय संरचना विस्कळीत झाल्या, स्थानिक प्रशासन कमकुवत झाले आणि भारतातील पारंपरिक सत्तेची गतिशीलता बदलली.
- 5. आधीमान्यतेचे संकट:** उत्तराधिकार आणि दत्तक घेण्याबाबतच्या स्थानिक प्रथांकडे दुर्लक्ष करून, ब्रिटिशांनी त्यांची स्वतःची वैधता कमी केली आणि वसाहतवादी दडपशाहीची धारणा निर्माण केली.

ड) 'निपुण निष्क्रियतेचे' धोरण:

निपुण निष्क्रियतेची तत्त्वे

- 1. हस्तक्षेप न करणे:** ब्रिटिशांनी भारतीय राज्यांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये थेट सहभाग टाळण्याचे उद्दिष्ट ठेवले, जोपर्यंत त्यांनी ब्रिटिश हितसंबंधांना धोका निर्माण केला नाही तोपर्यंत स्थानिक शासकांना स्वतःवर राज्य करू देणे पसंत केले.
- 2. स्थैर्य राखणे:** या धोरणात अति लष्करी हस्तक्षेपाशिवाय स्थैर्य आणि सुव्यवस्था राखण्याचा प्रयत्न केला गेला, ज्यामुळे भारतीय राज्यकर्त्यांमध्ये स्वायत्ततेची झलक दिसू लागली.
- 3. संसाधन व्यवस्थापन:** संघर्ष आणि प्रशासकीय बाबींमध्ये थेट सहभाग टाळून, ब्रिटिश अधिक महत्त्वपूर्ण धोके किंवा धोरणात्मक संधींसाठी त्यांची लष्करी आणि प्रशासकीय संसाधने जतन करू शकत होते.
- 4. मुत्सद्दी फायदा:** या दृष्टिकोनामुळे ब्रिटिशांना भारतीय राज्यांमधील विवादांमध्ये तटस्थ लवाद म्हणून स्वतःला स्थापित करता आले, त्यामुळे थेट नियंत्रणाविना त्यांचा प्रभाव वाढला.

धोरणाची अंमलबजावणी

1. **राज्यकर्त्यांची स्वायत्तता:** ब्रिटिशांनी स्थानिक राज्यकर्त्यांचे अधिकार ओळखले आणि जोपर्यंत त्यांनी परराष्ट्र धोरण आणि संरक्षणाच्या बाबतीत ब्रिटिशांचे वर्चस्व मान्य केले आहे तोपर्यंत त्यांना त्यांच्या राज्यांचे व्यवस्थापन करण्याची परवानगी दिली.
2. **मर्यादित हस्तक्षेप:** लक्षणीय अशांतता शांत करण्यासाठी किंवा ब्रिटिशांच्या आर्थिक हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी धोरणात्मकदृष्ट्या आवश्यक असेल तेव्हाच ब्रिटिशांनी हस्तक्षेप केला.
3. **करार आणि युती:** या धोरणाला अनेकदा अशा करारांनी पाठिंबा दिला होता, ज्याने राज्यकर्त्यांना त्यांचे अधिकार कायम राखण्याची परवानगी देतानाच विविध संस्थानांवरील ब्रिटिशांच्या संरक्षणाला औपचारिक मान्यता दिली.
4. **संघर्षांमधील तटस्थ भूमिका:** ब्रिटिश हितसंबंधांना धोका निर्माण होत नाही तोपर्यंत ब्रिटिशांनी अनेकदा भारतीय राज्यांमधील विवादांमध्ये हस्तक्षेप करणे टाळले, ज्यामुळे अनावश्यक लष्करी संघर्ष टाळले गेले.

निपुण निष्क्रियतेचा प्रभाव

1. **भारतीय राज्यांमधील स्थिरता:** या धोरणामुळे अनेक संस्थानांमध्ये काही प्रमाणात स्थैर्य आले, ज्यामुळे स्थानिक शासकांना हस्तक्षेप न करता शासन करता आले, ज्याचा परिणाम कधीकधी प्रभावी प्रशासनात झाला.
2. **मर्यादित ब्रिटिश विस्तार:** कुशल निष्क्रियतेचा सराव करून, ब्रिटिश त्यांच्या लष्करी संसाधनांचा अतिवापर टाळू शकले, त्याऐवजी त्यांचे विद्यमान प्रदेश एकत्रित करण्यावर लक्ष केंद्रित केले.
3. **भारतीय स्वायत्ततेत वाढ:** या धोरणामुळे काही भारतीय शासकांना स्वायत्ततेची पातळी राखण्याची मुभा मिळाली, स्थानिक शासन आणि ओळखीची भावना निर्माण झाली, जरी ते नेहमीच ब्रिटिशांच्या व्यापक प्रभावाखाली होते.
4. **ब्रिटिश तटस्थतेची धारणा:** प्रादेशिक संघर्षांमध्ये ब्रिटिशांकडे अनेकदा तटस्थ पक्ष म्हणून पाहिले जात असे, ज्यामुळे त्यांना युती करण्यास आणि विविध भारतीय शासकांकडून निष्ठा मिळविण्यास मदत झाली.
5. **राष्ट्रवादावरील परिणाम:** या धोरणामुळे सुरुवातीला स्थैर्य निर्माण झाले असले तरी यामुळे विविध भारतीय गटांमध्ये राष्ट्रवादाची भावना देखील वाढली. ब्रिटिशांच्या तटस्थतेची धारणा सत्ता बळकट करण्याचे त्यांचे अंतिम उद्दिष्ट लपवू शकली नाही.

धोरणावरील टीका:

1. **विसंगत दृष्टीकोन:** टीकाकारांनी असा युक्तिवाद केला की हे धोरण विसंगत होते, कारण ब्रिटिश निवडक हस्तक्षेप करतील, ज्यामुळे खऱ्या तटस्थतेची कल्पना कमकुवत होईल.
2. **प्रतिस्पर्धांचे शोषण:** स्थिरतेला चालना देताना, ब्रिटिशांनी अनेकदा त्यांची स्वतःची स्थिती मजबूत करण्यासाठी राज्यांमधील प्रतिस्पर्धांचा गैरफायदा घेतला, ज्यामुळे दीर्घकालीन अस्थिरता निर्माण झाली.
3. **मर्यादित दीर्घकालीन परिणामकारकता:** राष्ट्रवादी भावना जसजशा वाढत गेल्या, तसतसे हे धोरण अधिकाधिक असमर्थनीय होत गेले, कारण त्यात ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध असंतोष आणि प्रतिकार या मूलभूत समस्यांकडे लक्ष दिले गेले नाही.

ई) प्राईड रिझर्व्ह धोरण-

या धोरणात भारतीय शासक आणि प्रजेशी असलेल्या संबंधांमध्ये श्रेष्ठत्व आणि अलिप्ततेच्या भावनेवर भर देण्यात आला. त्याची तत्त्वे, अंमलबजावणी आणि परिणामांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे:

गर्व राखीवची तत्त्वे:

1. **श्रेष्ठत्वाचा दावा:** हे धोरण ब्रिटिशांच्या वांशिक आणि सांस्कृतिक श्रेष्ठतेवरील विश्वासावर आधारित होते आणि ब्रिटिश हे भारतीय शासकांपेक्षा स्वाभाविकपणे शासन करण्यास अधिक सक्षम होते यावर जोर देत होते.
2. **मर्यादित सहभाग:** ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी स्थानिक राजकारण आणि सामाजिक संवादांपासून अंतर राखले आणि भारतीय नेत्यांशी व्यवहार करताना औपचारिक आणि अलिप्त दृष्टिकोनास प्राधान्य दिले.
3. **अधिकार राखणे:** या धोरणात अति हस्तक्षेपवादी किंवा स्थानिक बाबींमध्ये गुंतलेले न दिसता ब्रिटिश अधिकार आणि वर्चस्व बळकट करण्याचा प्रयत्न केला गेला, ज्यामुळे त्यांचे कथित नियंत्रण कमकुवत होऊ शकते.
4. **मुत्सद्दी फायदा:** अभिमानास्पद अंतर राखून, ब्रिटिशांनी भारतीय राज्यांशी संबंध व्यवस्थापित करण्यासाठी मुत्सद्दी साधन म्हणून याचा वापर करून सामर्थ्य आणि आत्मविश्वास प्रदर्शित करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले.

धोरणाची अंमलबजावणी

1. **औपचारिक संवाद:** ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी भारतीय शासकांशी औपचारिक पद्धतीने संवाद साधला आणि त्यांच्या संबंधांच्या श्रेणीबद्ध स्वरूपावर भर दिला. ब्रिटिश सत्तेचे स्पष्ट प्रदर्शन करून अनेकदा बैठका घेतल्या जात असत.
2. **स्थानिक युती टाळणे:** ब्रिटिशांनी भारतीय शासकांशी जवळची वैयक्तिक युती किंवा मैत्री करणे टाळले, त्याऐवजी राजकीय आणि लष्करी शक्तीच्या गतिशीलतेवर आधारित संबंध राखण्यावर लक्ष केंद्रित केले.
3. **केंद्रीकृत प्रशासन:** ब्रिटिशांनी प्रदेशांवर केंद्रीकृत नियंत्रण ठेवले, स्थानिक सत्ता संरचनांना बाजूला सारले आणि अंतिम अधिकार ब्रिटिश अधिकाऱ्यांकडे आहे या कल्पनेला बळकटी दिली.
4. **सार्वजनिक धारणा:** ब्रिटिशांनी त्यांचे श्रेष्ठत्व आणि नियंत्रणाची प्रतिमा बळकट करण्यासाठी प्रचार आणि लष्करी संचलन आणि औपचारिक कार्यक्रमांसारख्या शक्तीच्या सार्वजनिक प्रदर्शनाचा वापर केला.

प्राउड रिझर्व्हचा परिणाम:

1. **ब्रिटिश सामर्थ्याची धारणा:** या धोरणात ब्रिटिशांच्या अभेद्यतेची आणि नियंत्रणाची प्रतिमा मांडण्यात आली होती, ज्यामुळे भारतीय शासकांकडून येणाऱ्या आव्हानांना परावृत्त केले गेले, ज्यांना अवज्ञेच्या परिणामांची जाणीव होती.
2. **ताणलेले संबंध:** जरी या धोरणाचा उद्देश अधिकार टिकवून ठेवणे हा असला, तरी ब्रिटिशांच्या श्रेष्ठत्वाच्या वृत्तीमुळे उपेक्षित आणि अनादर झालेल्या स्थानिक शासकांशी त्यांचे संबंध अनेकदा ताणले गेले.
3. **सांस्कृतिक अलिप्तता:** अलिप्ततेमुळे ब्रिटिश आणि भारतीय समाजात सांस्कृतिक दरी निर्माण झाली, ज्यामुळे स्थानिक चालीरीती आणि प्रशासकीय पद्धतींबद्दल समजून घेण्याचा आणि त्यांचे कौतुक करण्याचा अभाव निर्माण झाला.
4. **प्रतिकार आणि संताप:** अभिमानी राखीव वृत्तीमुळे भारतीय नेते आणि लोकांमध्ये वाढती नाराजी निर्माण झाली, ज्यामुळे शेवटी राष्ट्रवादी भावना आणि ब्रिटिश राजवटीविरुद्धच्या प्रतिकाराला चालना मिळाली.
5. **स्थानिक बाबींचे गैरव्यवस्थापन:** स्थानिक समस्यांपासून अंतर ठेवून, ब्रिटिश अनेकदा राजकीय गतिशीलतेचा चुकीचा अंदाज घेतात आणि तक्रारींचे निराकरण करण्यात अपयशी ठरतात, ज्यामुळे अशांतता आणि असंतोष निर्माण होतो.

धोरणावरील टीका:

1. **लवचिकता:** टीकाकारांनी असा युक्तिवाद केला की या धोरणाच्या कठोर दृष्टिकोनामुळे भारतातील बदलत्या राजकीय वास्तवाशी जुळवून घेण्याची ब्रिटिशांची क्षमता मर्यादित झाली, ज्यामुळे सहकार्य आणि प्रभावी प्रशासनाच्या संधी गमावल्या गेल्या.
2. **स्थानिक प्रशासनाकडे दुर्लक्ष:** अभिमानी राखीव क्षेत्रांमुळे अनेकदा स्थानिक प्रशासनाच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष केले गेले, जशी प्रशासकीय आव्हाने वाढतात आणि स्थानिक लोक दूर होतात.
3. **राष्ट्रवादाचे मजबुतीकरण:** स्थानिक नेते आणि चळवळींनी ब्रिटिशांच्या नियंत्रणाला विरोध करण्यास आणि त्यांच्या हक्कांवर जोर देण्यास सुरुवात केल्यामुळे, ब्रिटिश अलिप्तता आणि श्रेष्ठत्वाच्या आकलनामुळे भारतीय राष्ट्रवादाच्या उदयास हातभार लागला.

अ) शेतीवर:

भारतातील शेतीवर ब्रिटीश राजवटीचा आर्थिक परिणाम सखोल आणि बहुआयामी होता, ज्यामुळे कृषी पद्धती, जमीन मालकी संरचना आणि एकूण कृषी अर्थव्यवस्थेत लक्षणीय बदल झाले. या परिणामांचा तपशीलवार तपशील खालीलप्रमाणे आहे:

जमीन महसूल प्रणाली:

- **जमीनदारी प्रणाली:** या प्रणालीने जमीनदारांना (जमीनदारांना) शेतकऱ्यांकडून कर संकलनासाठी जबाबदार मध्यस्थ म्हणून नियुक्त केले. जमीनदारांना अनेकदा शेतकऱ्यांच्या कल्याणापेक्षा जास्तीत जास्त महसूल मिळवण्यात जास्त रस होता, ज्यामुळे करांचा मोठा बोजा पडतो.
- **रयतवारी प्रणाली:** मुंबई आणि मद्राससारख्या प्रदेशांमध्ये लागू करण्यात आलेल्या या व्यवस्थेसाठी वैयक्तिक शेतकऱ्यांना (रयत) थेट सरकारला जमीन महसूल देणे आवश्यक होते. जरी त्याने मालकी हक्क दिले असले तरी त्याने उच्च कर लादले आणि शेतकऱ्यांना बेदखल होण्याचा धोका निर्माण झाला.

शेतीचे व्यापारीकरण

- **नगदी पिकांकडे वळणे:** इंग्रजांनी शेतकऱ्यांना निर्यातीसाठी नगदी पिके (जसे की नीळ, कापूस आणि अफू) पिकवण्यास प्रोत्साहित केले, बहुतेकदा अन्नधान्याच्या पिकांच्या किंमतीवर. या बदलामुळे अन्नसुरक्षा धोक्यात आली आणि खराब कापणीच्या वेळी कुपोषण आणि दुष्काळ निर्माण झाला.
- **बाजार अवलंबित्व:** किंमतीतील चढउतार आणि बाजारपेठेतील बदलत्या मागणीमुळे जोखीम पत्करावी लागल्याने शेतकरी त्यांच्या उपजीविकेसाठी बाजारावर अवलंबून झाले.

कृषी पद्धती आणि तंत्र:

- **नवीन पिकांचा परिचय:** इंग्रजांनी नवीन कृषी तंत्रे आणि पिके आणली, परंतु ती प्रामुख्याने निर्यात बाजारासाठी होती. पारंपरिक शेती पद्धतींकडे अनेकदा दुर्लक्ष केले गेले.
- **पारंपारिक पिकांकडे दुर्लक्ष:** देशी पिके आणि पारंपरिक शेती पद्धतींकडे दुर्लक्ष केले गेले, ज्यामुळे शेतीतील जैवविविधता आणि स्थानिक लवचिकता कमी झाली.

पायाभूत सुविधांचा विकास

- **रेल्वे आणि वाहतूक:** ब्रिटिशांनी निर्यातीसाठी बंदरांमध्ये कच्चा माल पोहोचवण्यासाठी प्रामुख्याने रेल्वे बांधली. यामुळे बाजारपेठेतील प्रवेश सुधारला असला तरी, तो अनेकदा स्थानिक शेतकऱ्यांपेक्षा ब्रिटिशांच्या आर्थिक हितसंबंधांना अनुकूल होता.
- **सिंचन प्रकल्प:** काही सिंचन प्रकल्प सुरू करण्यात आले असले तरी त्यांनी अनेकदा ब्रिटिशांची आर्थिक उद्दिष्टे पूर्ण केली. सर्वसमावेशक कृषी विकासापेक्षा रोख पीक उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले.

आर्थिक शोषण आणि कर आकारणी

- **उच्च कर आकारणी:** उच्च जमीन महसूल आणि कृषी उत्पादनावर कर लादल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या संसाधनांवर ताण आला, ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या जमिनीत गुंतवणूक करणे किंवा पीक अपयशातून सावरणे कठीण झाले.
- **कर्ज चक्र:** उच्च कर आकारणी आणि पिकांच्या वाढत्या किंमतींमुळे अनेक शेतकरी कर्जाच्या चक्रात अडकले, ज्यामुळे गरिबी आणि कर्जात वाढ झाली.

दुष्काळाचे परिणाम

- **वारंवार येणारे दुष्काळ:** नगदी पिकांना प्राधान्य देणे आणि अन्नधान्याच्या उत्पादनाकडे दुर्लक्ष केल्याने तीव्र दुष्काळ पडला, विशेषतः आयडी1 च्या महापुकाचा, ज्यामुळे लाखो लोकांचा मृत्यू झाला.
- **सरकारी प्रतिसाद:** ब्रिटिश धोरणांमध्ये अनेकदा स्थानिक अन्नधान्याच्या गरजांपेक्षा निर्यातीला प्राधान्य दिले जाते, ज्यामुळे दुष्काळ पडल्यावर त्याचा परिणाम अधिक तीव्र होतो.

पारंपरिक प्रणालींमध्ये व्यत्यय

- **सामुदायिक आणि सहकारी संरचना:** वैयक्तिक मालकी आणि नफ्याच्या हेतूना प्राधान्य दिल्याने, ब्रिटिश धोरणांखाली पारंपरिक सहकारी शेती प्रणाली आणि सामुदायिक बंध कमकुवत झाले.
- **सामाजिक विस्थापन:** कृषी पद्धती आणि जमिनीच्या मालकीतील बदलांमुळे लक्षणीय सामाजिक व्यत्यय आला, ज्यात कामाच्या शोधात शहरी भागात होणारे स्थलांतर वाढले.

भूमिहीन मजुरांचा उदय:

- **भूमीहीनतेचा उदय:** अनेक लहान शेतकरी कराच्या ओझ्याखाली स्वतःला टिकवून ठेवू शकले नाहीत आणि त्यांनी त्यांची जमीन गमावली, परिणामी भूमिहीन मजुरांचा एक वर्ग वाढत गेला, जे शोषक परिस्थितीत इतरांच्या शेतांवर काम करत होते.
- **कामगार शोषण:** भूमिहीन मजुरांना कमी वेतन आणि खराब कामकाजाच्या परिस्थितीचा सामना करावा लागला, ज्यामुळे व्यापक ग्रामीण गरिबी निर्माण झाली.

आर्थिक परिणाम

- **ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची घसरण:** स्थानिक कृषी पद्धती कमकुवत झाल्यामुळे आणि पारंपारिक उपजीविका विस्कळीत झाल्यामुळे एकूण ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला फटका बसला, ज्यामुळे गरिबी आणि आर्थिक अस्थिरता वाढली.
- **असमानता आणि जमिनीचे केंद्रीकरण:** जमिनीची मालकी काही जमीनदार आणि ब्रिटीश जमीनदारांच्या हातात केंद्रित झाली, ज्यामुळे सामाजिक विषमता आणि आर्थिक विषमता वाढली.

ब) दारिद्र्यात वाढ:

भारतातील ब्रिटीश राजवटीच्या आर्थिक परिणामामुळे भारतीय लोकसंख्येतील गरिबीच्या वाढीला लक्षणीय योगदान मिळाले. हा परिणाम ब्रिटिशांनी अंमलात आणलेल्या विविध धोरणांचा आणि पद्धतींचा परिणाम होता, ज्यामुळे पारंपरिक अर्थव्यवस्था विस्कळीत झाल्या आणि सामाजिक विषमता वाढल्या. ब्रिटिश राजवटीमुळे भारतातील गरिबी कशी वाढली याचे तपशीलवार वर्णन येथे आहे.

कृषी संसाधनांचे शोषण

- **उच्च जमीन महसूल कर:** इंग्रजांनी उच्च जमीन महसूल कर लादला, जो अनेकदा कृषी उत्पादनाच्या 50 टक्क्यांहून अधिक होता. यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी झाले, ज्यामुळे अनेकजण कर्जबाजारी झाले आणि गरिबीत गेले.
- **कृषीचे व्यापारीकरण:** कापूस आणि नीळ यासारख्या निर्यातीसाठी रोख पिकांवर भर दिल्यामुळे अन्न उत्पादनापासून दूर लक्ष केंद्रित झाले. यामुळे विशेषतः दुष्काळाच्या काळात अन्नधान्याची टंचाई आणि कुपोषण निर्माण झाले.

औद्योगिकीकरण:

- **पारंपारिक उद्योगांची घसरण:** ब्रिटिशांनी आयात केलेल्या ब्रिटीश वस्तूंना प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे वस्त्रोद्योग, धातूकाम आणि हस्तकला यासारखे स्वदेशी उद्योग कोसळले. कारागिरांनी त्यांची उपजीविका गमावली आणि शहरी आणि ग्रामीण दारिद्र्यात योगदान दिले.
- **बेरोजगारी:** पारंपरिक हस्तकला नष्ट केल्याने कुशल कामगारांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी निर्माण झाली, ज्यामुळे त्यांना कमी वेतनाचे श्रम किंवा शेतीचे काम करावे लागले.

स्थानिक अर्थव्यवस्थांमध्ये व्यत्यय

- **स्थानिक बाजारपेठांचा नाश:** ब्रिटीश धोरणांनी ब्रिटीश हितसंबंधांद्वारे नियंत्रित मोठ्या प्रमाणात उत्पादन आणि व्यापाराला अनुकूलता दर्शवली, ज्यामुळे स्थानिक बाजारपेठा आणि अर्थव्यवस्था कमकुवत झाल्या. यामुळे पारंपरिक व्यापार मार्ग आणि पद्धती विस्कळीत झाल्या.
- **ब्रिटिश वस्तूंवरील अवलंबित्व:** ब्रिटीश उत्पादित वस्तूंच्या ओघामुळे अवलंबित्व निर्माण झाले आणि स्वयंपूर्णता कमी झाली, ज्यामुळे स्थानिक लोकांमधील आर्थिक असुरक्षितता बिघडली.

दुष्काळ आणि अन्न असुरक्षितता

- **वारंवार येणारे दुष्काळ:** ब्रिटीश धोरणांमुळे, विशेषतः नगदी पिकांना प्राधान्य दिल्याने, अनेक विनाशकारी दुष्काळ पडले, जसे की 1876-78 चा महादुष्काळ, ज्यामुळे लाखो लोकांचा मृत्यू झाला. अपुऱ्या मदत उपाययोजनांमुळे हे दुष्काळ आणखी वाढले.
- **अन्नधान्याच्या उत्पादनाकडे दुर्लक्ष:** शेतकरी नगदी पिकांवर लक्ष केंद्रित करत असल्याने, स्थानिक अन्नधान्याचे उत्पादन घटले, ज्यामुळे कुपोषण आणि अन्नधान्याची टंचाई निर्माण झाली.

कर्ज आणि आर्थिक खंड

- **कर्जाचे चक्र:** अनेक शेतकरी कर भरण्यासाठी किंवा बियाणे खरेदी करण्यासाठी कर्ज घेण्याचा अवलंब करतात, ज्यामुळे कर्जाचे चक्र सुरू झाले. जेव्हा पीक अयशस्वी झाले, तेव्हा शेतकरी कर्जाची परतफेड करू शकत नव्हते, परिणामी आणखी गरिबी निर्माण झाली.
- **जमिनीचे नुकसान:** कर भरण्यात अयशस्वी झाल्यास अनेकदा जमिनीचे नुकसान होते, ज्यामुळे कुटुंबे गरिबीत ढकलली गेली आणि शोषणकारी परिस्थितीत त्यांना इतरांच्या शेतांवर मजुरी करण्यास भाग पाडले गेले.

सामाजिक विषमता:

- **संपत्तीचे केंद्रीकरण:** जमीनदारी व्यवस्थेप्रमाणेच ब्रिटीश जमीन महसूल प्रणालीने काही जमीनदार आणि ब्रिटीश जमीनदारांच्या हातात

जमिनीची मालकी केंद्रित केली. यामुळे एक श्रीमंत अभिजात वर्ग निर्माण झाला तर बहुसंख्य लोक गरीब राहिले.

- **श्रमांचे शोषण-**भूमिहीन मजूर आणि शेतकरी अल्प वेतनासाठी, अनेकदा कठीण परिस्थितीत काम करत असत. यामुळे आर्थिक विषमतेत वाढ झाली आणि सामाजिक श्रेणीबद्धतेत भर पडली.

शहरी गरिबी:

- **शहरांमध्ये स्थलांतर:** ग्रामीण भागातील आर्थिक संकटामुळे कामाच्या शोधात शहरी केंद्रांकडे स्थलांतर वाढले. तथापि, ही गर्दी हाताळण्यासाठी शहरे अनेकदा सुसज्ज नव्हती, ज्यामुळे शहरी झोपडपट्ट्यांमध्ये गर्दी आणि गरिबी निर्माण झाली.
- **खराब कामकाजाच्या परिस्थिती:** स्थलांतरितांना कारखाने आणि उद्योगांमध्ये शोषणाला सामोरे जावे लागले, दीर्घ तास आणि कमी वेतनामुळे त्यांची आर्थिक अस्थिरता निर्माण झाली.

आरोग्य आणि जीवनमानावर परिणाम

- **आरोग्यावरील खराब परिणाम:** व्यापक दारिद्र्यामुळे कुपोषण, रोग आणि अपुरी आरोग्य सेवा निर्माण झाली, ज्यामुळे गरिबीचे चक्र आणखी घट्ट झाले.
- **जीवनमानातील घसरण:** अन्न, निवारा आणि आरोग्यसेवा यासारख्या मूलभूत गरजांची उपलब्धता कमी झाल्यामुळे जीवनाचा एकूण दर्जा खालावला.

आर्थिक विस्थापन

- **पारंपारिक समर्थन प्रणालींचे नुकसान:** स्थानिक अर्थव्यवस्था आणि समुदायांच्या विघटनाने पारंपारिक समर्थन प्रणाली कमकुवत झाल्या, ज्यामुळे लोकांना आर्थिक धक्क्यांमधून सावरणे कठीण झाले.
- **विकासातील गुंतवणुकीचा अभाव:** ब्रिटीश धोरणांनी स्थानिक विकासापेक्षा संसाधनांचे उत्खनन आणि नफा परत मिळवण्याला प्राधान्य दिले, ज्यामुळे आर्थिक वाढ आणि पायाभूत सुविधांच्या गुंतवणुकीत अडथळा निर्माण झाला.

क) ग्रामीण उद्योगाचा ऱ्हास

- भारतातील ग्रामीण उद्योगांच्या घसरणीवर ब्रिटीश राजवटीचा आर्थिक परिणाम गंभीर होता, ज्यामुळे पारंपरिक अर्थव्यवस्थेत आणि ग्रामीण समुदायांच्या उपजीविकेमध्ये लक्षणीय बदल झाले. ब्रिटिश धोरणे आणि पद्धतींनी या घसरणीला कसे हातभार लावला याचे तपशीलवार वर्णन येथे आहे:

ब्रिटिश उत्पादित वस्तूंचा परिचय

- **आयातीचा महापूर:** ब्रिटीश सरकारने ब्रिटीश उत्पादित वस्तूंच्या, विशेषतः कापडांच्या आयातीला प्रोत्साहन दिले. या वस्तू बऱ्याचदा स्वस्त आणि स्थानिक पातळीवर उत्पादित वस्तूपेक्षा चांगल्या दर्जाच्या होत्या, ज्यामुळे पारंपरिक ग्रामीण हस्तकलेच्या मागणीत घट झाली.
- **स्थानिक हस्तकलांचे विस्थापन:** ज्या कारागीर आणि विणकरांनी ऐतिहासिकदृष्ट्या वस्त्रोद्योग आणि हस्तकलेची निर्मिती केली होती, त्यांना यंत्रनिर्मित उत्पादनांशी स्पर्धा करणे अधिकाधिक कठीण झाले, परिणामी अनेक पारंपरिक उद्योग कोसळले.

अ-औद्योगिकीकरण

- **हस्तकलेचा ऱ्हास:** ब्रिटीश वस्तूंच्या पद्धतशीर प्रचारामुळे मातीची भांडी, विणकाम आणि धातूकाम यासारख्या विविध हस्तकलेचा ऱ्हास झाला. अनेक कुशल कारागिरांनी त्यांची उपजीविका गमावली, ज्यामुळे ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी निर्माण झाली.
- **रोजगारातील बदल:** ग्रामीण उद्योगांमधील घसरणीमुळे अनेक कारागिरांना त्यांची पारंपरिक हस्तकला सोडून शेती मजूर म्हणून किंवा कमी पगाराच्या नोकऱ्यांमध्ये काम करण्यास भाग पाडले, ज्यामुळे गरिबी वाढली.

संसाधनांचे शोषण

- **कच्चा माल काढणे:** ब्रिटीशांनी ब्रिटनला निर्यात करण्यासाठी कच्चा माल काढण्यास प्राधान्य दिले, बहुतेकदा ग्रामीण भागातून. या लक्ष केंद्रित केल्याने उत्पादनासाठी या सामग्रीवर अवलंबून असलेले स्थानिक उद्योग विस्कळीत झाले, ज्यामुळे ग्रामीण उद्योगांची व्यवहार्यता आणखी कमी झाली.
- **निळीची लागवड:** ब्रिटिशांनी निर्यातीसाठी निळ लागवडीला प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे पारंपारिक पिके विस्थापित झाली आणि स्थानिक वस्त्रोद्योगासाठी संसाधनांची उपलब्धता कमी झाली.

आर्थिक धोरणे आणि कर:

- **उच्च कर आकारणी:** ब्रिटीश सरकारने उत्पादन आणि व्यापारावर लादलेल्या उच्च करांमुळे ग्रामीण उद्योगांवर अतिरिक्त आर्थिक दबाव आला. अनेक कारागिरांना कर भरण्यासाठी संघर्ष करावा लागला, ज्यामुळे आणखी आर्थिक अडचणी निर्माण झाल्या.
- **एकाधिकारवादी पद्धती:** ब्रिटीश व्यापाऱ्यांनी अनेकदा प्रमुख उद्योगांमध्ये मक्तेदारी प्रस्थापित केली, किंमत आणि वितरण नियंत्रित केले, ज्यामुळे स्थानिक उत्पादक आणि कारागीर उपेक्षित झाले.

जमीन महसूल प्रणालीतील बदल

- **जमीनदारी प्रणाली:** या प्रणालीने जमीनदारांना (जमीनदार) कर संकलनासाठी जबाबदार मध्यस्थ म्हणून नियुक्त केले. त्यांनी शेतकरी आणि कारागिरांच्या कल्याणापेक्षा महसूल संकलनास प्राधान्य दिले, ज्यामुळे ग्रामीण उद्योगांचे शोषण आणि दुर्लक्ष झाले.
- **नगदी पिकांवर लक्ष केंद्रित करणे:** ब्रिटीश धोरणांमुळे प्रोत्साहित झालेल्या नगदी पिकांच्या शेतीकडे वळल्यामुळे पारंपरिक हस्तकला आणि कुटीर उद्योगांसाठी उपलब्ध असलेली जमीन कमी झाली आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था आणखी कमकुवत झाली.

वाहतूक आणि बाजारातील बदल:

- **रेल्वेचा विकास:** ब्रिटिशांनी बंदरांपर्यंत कच्च्या मालाच्या कार्यक्षम वाहतुकीसाठी रेल्वे विकसित केली, परंतु यामुळे अनेकदा स्थानिक उद्योगांना आधार देण्याऐवजी या सामग्रीची निर्यात सुलभ झाली. यामुळे भारतीय बाजारपेठांमध्ये ब्रिटिश वस्तूंचा पूर येणे देखील सोपे झाले.
- **बाजारातील व्यत्यय:** ब्रिटीश व्यापार मार्गांवर लक्ष केंद्रित केल्याने पारंपरिक बाजार संरचना आणि स्थानिक व्यापार जाळे विस्कळीत झाले, ज्यामुळे ग्रामीण उद्योगांची भरभराट होणे कठीण झाले.

सामाजिक संरचनेवर परिणाम:

- **कौशल्य आणि ज्ञानाची हानी:** पारंपरिक उद्योग कमी होत असताना, या हस्तकलांशी संबंधित कौशल्ये आणि ज्ञान नाहीसे होऊ लागले. तरुण पिढीला हे व्यवसाय शिकण्यापासून परावृत्त केले गेले, ज्यामुळे सांस्कृतिक वारसा नष्ट झाला.
- **वाढलेली गरिबी आणि असंतोष:** ग्रामीण उद्योगांच्या घसरणीमुळे गरिबीची पातळी आणि सामाजिक अशांतता वाढली, कारण अनेक कारागीर आणि त्यांची कुटुंबे उदरनिर्वाहासाठी धडपडत होती.

नवीन आर्थिक वर्गाचा उदय:

- **ग्रामीण सर्वहारा वर्गाचा उदय:** ग्रामीण उद्योगांच्या घसरणीमुळे ग्रामीण कामगार वर्गाचा उदय झाला, जो पारंपरिक हस्तकलेऐवजी शेती किंवा अकुशल कामगारांच्या वेतनावर अवलंबून होता.
- **संपत्ती केंद्रीकरण:** आर्थिक धोरणांनी ब्रिटीश आणि भारतीय उच्चभू वर्गाला अनुकूलता दर्शवली, ज्यामुळे काही लोकांमध्ये संपत्तीचे केंद्रीकरण वाढले, तर बहुसंख्य ग्रामीण लोकसंख्येला आर्थिक अडचणीचा सामना करावा लागला.

प्रतिकार आणि प्रतिसाद:

- **ब्रिटीश वस्तूंच्या विरोधातील प्रतिहल्ला:** ग्रामीण उद्योगांची घसरण आणि परिणामी निर्माण झालेल्या दारिद्र्यामुळे ब्रिटीश राजवटीच्या विरोधाला चालना मिळाली. कारागिरांना भेडसावणाऱ्या आर्थिक आव्हानांना प्रतिसाद म्हणून स्वदेशी हस्तकलेच्या पुनरुज्जीवनाचे समर्थन करणाऱ्या चळवळी उदयाला आल्या.
- **स्वदेशी चळवळ:** 20व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात स्वदेशी चळवळीने स्थानिक उद्योगांना पुनरुज्जीवित करण्याची इच्छा अधोरेखित करत ब्रिटीश वस्तूंवर बहिष्कार आणि भारतीय निर्मित उत्पादनांना प्रोत्साहन देण्यावर भर दिला.

भारतातील ब्रिटीश राजवटीविरुद्धचे सुरुवातीचे उठाव, विशेषतः 19 व्या शतकात, विविध समान वैशिष्ट्यांद्वारे दर्शविले गेले आणि देशाच्या सामाजिक-राजकीय परिदृश्यावर त्यांचे महत्त्वपूर्ण परिणाम झाले. त्यांची वैशिष्ट्ये आणि परिणामांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे:

सुरुवातीच्या उठावांची वैशिष्ट्ये:

1. विविध कारणे:

- **आर्थिक शोषण:** अवजड कर आकारणी, शेतकऱ्यांचे शोषण आणि पारंपरिक उद्योगांचा व्हास यासह आर्थिक तक्रारींमुळे अनेक उठाव झाले.
- **सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटक:** ब्रिटीश धोरणांमुळे उपेक्षित वाटणाऱ्या जमीनदार, कारागीर आणि शेतकऱ्यांमधील असंतोषासारख्या सामाजिक अन्यायांमुळे अनेकदा उठावांना चालना मिळाली.

2. स्थानिक नेतृत्व:

- **प्रादेशिक नेते:** सुरुवातीच्या उठावांचे नेतृत्व सामान्यतः स्थानिक नेते करत असत आणि राष्ट्रीय स्तरावर समन्वय साधत नसत. झाशीच्या राणी लक्ष्मीबाई, कानपूरच्या नाना राव पंत आणि इतर व्यक्तींनी त्यांच्या समुदायांना संघटित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
- **शेतकरी चळवळी:** अनेक उठावांमध्ये शेतकरी आणि शेतकऱ्यांचा सहभाग दिसून आला, ज्यांच्यावर ब्रिटीश जमीन महसूल प्रणालीचा थेट परिणाम झाला.

3. तक्रारींचे निराकरण:

- **तात्काळ उद्रेक:** नवीन जमीन महसूल प्रणालीची सुरुवात, 1857 मधील चरबीयुक्त काडतुसाचा विवाद आणि भारतीय राज्यांचे विलीनीकरण यासारख्या विशिष्ट घटनांनी अनेकदा उठावासाठी उत्प्रेरक म्हणून काम केले.
- **व्यापक असंतोष:** आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय तक्रारींच्या संयोजनामुळे उद्भवलेल्या ब्रिटीश राजवटीविरुद्धच्या असंतोषाच्या सामान्य भावनेने विविध गटांना एकत्र आणले.

4. पारंपारिक चिन्हांचा वापर:

- **सांस्कृतिक संदर्भ:** अनेक उठावांनी पारंपरिक सांस्कृतिक चिन्हे आणि कथानकांचा वापर समर्थन वाढवण्यासाठी केला. उदाहरणार्थ, वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध एकता निर्माण करण्यासाठी नेत्यांनी अनेकदा धार्मिक किंवा ऐतिहासिक व्यक्तींचे आवाहन केले.

5. हिंसक संघर्ष:

- **सशस्त्र प्रतिकार:** अनेक उठावांमध्ये पारंपरिक शस्त्रे आणि डावपेचांचा वापर करून ब्रिटीश सैन्याच्या विरोधात सशस्त्र प्रतिकार केला गेला. 1857 चा उठाव हे संघटित लष्करी प्रतिकारशक्तीचे एक उल्लेखनीय उदाहरण आहे.
- **जमावाकडून हिंसाचार:** काही प्रकरणांमध्ये, उठावामुळे जमाव हिंसाचार झाला, ज्यात ब्रिटीश अधिकारी, जमीनदार आणि वसाहतवादी सत्तेच्या चिन्हांना लक्ष्य केले गेले.

6. भौगोलिक विविधता:

- **प्रादेशिक केंद्रबिंदू:** स्थानिक तक्रारी आणि परिस्थिती प्रतिबिंबित करून विविध प्रदेशांमध्ये उठाव झाले. उल्लेखनीय उठावांमध्ये संध्या बंड (1855-56), बिरसा मुंडा (1899-1900) यांच्या नेतृत्वाखालील उल्लूगलन (महान बंड) आणि 1857 चे शिपाई बंड यांचा समावेश होता.

सुरुवातीच्या उठावांचा परिणाम

1. जागरूकता आणि एकत्रीकरण:

- **राष्ट्रीय चेतनेचा उदय:** या उठावामुळे भारतीयांमध्ये राष्ट्रीय ओळख आणि ऐक्याची जागरूकता वाढण्यास हातभार लागला आणि ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध भविष्यातील चळवळींना पायाभरणी झाली.
- **राजकीय सहभाग:** त्यांनी समाजातील विविध घटकांमध्ये राजकीय सहभागाला प्रेरणा दिली, ज्यात बौद्धिक आणि कार्यकर्त्यांचा समावेश आहे, ज्यांनी अधिकार आणि सुधारणांच्या मागण्या स्पष्ट करण्यास सुरुवात केली.

2. ब्रिटीशांचा प्रतिसाद आणि दडपशाही:

- **वाढीव दडपशाही:** उठावांना ब्रिटीशांचा प्रतिसाद अनेकदा कठोर होता, ज्यामुळे लष्करी उपस्थिती आणि दडपशाही उपायांमध्ये वाढ झाली, ज्यात फाशी, तुरुंगवास आणि मालमत्तेचा नाश यांचा समावेश होता.

- **धोरणात्मक बदल:** लक्षणीय उठावानंतर, ब्रिटिशांनी असंतोष शांत करण्याच्या उद्देशाने प्रशासकीय सुधारणा लागू केल्या, जसे की जमीन महसूल धोरणे आणि प्रशासकीय संरचनांमध्ये बदल.

3. राजकीय संघटनांची निर्मिती:

- **राष्ट्रवादी चळवळींचा उदय:** या उठावांमुळे उद्भवलेल्या असंतोष आणि संघटनात्मक प्रयत्नांमुळे 1885 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेससारख्या राजकीय संघटनांच्या निर्मितीला हातभार लागला.
- **सामूहिक एकत्रीकरण:** या सुरुवातीच्या उठावांनी वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध सामूहिक जमवाजमव करण्यासाठी एक चौकट उपलब्ध करून दिली, ज्यामुळे अधिक संघटित आणि सातत्यपूर्ण राष्ट्रवादी चळवळींचा मार्ग मोकळा झाला.

4. सामाजिक-आर्थिक बदल:

- **ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे विघटन:** अनेक उठावांमुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थांमध्ये लक्षणीय व्यत्यय आला, ज्यामुळे गरिबी वाढली आणि प्रभावित भागातील उपजीविकेवर परिणाम झाला.
- **सत्तेच्या गतिशीलतेत बदल:** काही उठावांनी स्थानिक सत्तेच्या संरचनांमध्ये बदल केला, ज्यामुळे ब्रिटिशांशी सहकार्य करणाऱ्या पारंपरिक उच्चभू आणि जमीनदारांचा प्रभाव कमी झाला.

5. संघर्षाचा वारसा:

- **प्रेरणादायी वारसा:** 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीसह नंतरच्या चळवळींसाठी या उठावांनी प्रेरणेचा स्रोत म्हणून काम केले. महात्मा गांधीसारख्या नेत्यांनी या सुरुवातीच्या संघर्षांमध्ये दिसलेल्या प्रतिकार आणि ऐक्याच्या संकल्पनांवर भर दिला.
- **सांस्कृतिक आख्यायिका:** ते वसाहतवादाच्या विरोधातील व्यापक कथनाचा भाग बनले, जे साहित्य, लोककथा आणि राष्ट्रवादी प्रवचनात साजरे केले गेले.

ब्रिटीश राजवटीतील आदिवासी चळवळी

प्रामुख्याने 19व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि 20व्या शतकाच्या सुरुवातीस घडणाऱ्या या चळवळींचे वैशिष्ट्य म्हणजे हक्क, जमीन आणि सांस्कृतिक ओळखीसाठीचा संघर्ष. या हालचालींचा, त्यांची वैशिष्ट्ये, कारणे आणि परिणामांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे.

पार्श्वभूमी

1. **वसाहतवादी धोरणे:** ब्रिटीश धोरणांनी अनेकदा आदिवासी समुदायांचे हक्क आणि परंपरांकडे दुर्लक्ष केले. जमीन महसूल व्यवस्था, जंगलतोड आणि सक्तीचे श्रम यामुळे पारंपरिक उपजीविका विस्कळीत झाली आणि विस्थापन झाले.
2. **सांस्कृतिक व्यत्यय:** ब्रिटीश प्रशासकीय संरचनांच्या लादण्यामुळे आदिवासी शासन प्रणाली आणि चालीरीती कमकुवत झाल्या, ज्यामुळे असंतोष वाढत गेला.

आदिवासी चळवळींची वैशिष्ट्ये:

1. **स्थानिक प्रतिकार:** जमिनीचे हक्क, जमीनदारांचे (जमीनदार) शोषण आणि वसाहतवादी सत्ता यांच्याशी संबंधित विशिष्ट तक्रारींमुळे बहुतांश चळवळी स्थानिक होत्या.
2. **नेतृत्व:** आदिवासी चळवळींमध्ये अनेकदा समुदायांना एकत्र आणणारे वलयांकित स्थानिक नेते असत. छोटानागपूरमधील बिरसा मुंडा आणि बंगालमधील भूमिज नेत्यांसारख्या नेत्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
3. **सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन:** अनेक चळवळींनी आदिवासी अस्मिता आणि संस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनावर भर दिला, अनेकदा पारंपरिक चालीरीती आणि पद्धतींचा प्रतिकार करण्यासाठी आधार म्हणून वापर केला.
4. **सशस्त्र प्रतिकार:** काही चळवळींमध्ये वसाहतवादी शक्तीविरुद्ध सशस्त्र संघर्षाचा समावेश होता, ज्यात ब्रिटिशांच्या शोषणाबद्दलचा खोलवरचा राग आणि निराशा प्रतिबिंबित होते.

प्रमुख आदिवासी चळवळी:

1. संधाल बंड (1855-56):

- **स्थान:** प्रामुख्याने सध्याच्या झारखंड आणि पश्चिम बंगालमध्ये.
- **कारणे:** जमीनदार, सावकार आणि ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी संधालच्या जमिनी शोषून घेतल्या.

- **परिणाम:** या बंडाचा उद्देश संधाल राज स्थापन करणे हा होता आणि त्यामुळे लक्षणीय हिंसाचार झाला; अखेरीस तो दडपला गेला, परंतु त्याने आदिवासी समुदायांची दुर्दशा अधोरेखित केली.
- 2. मुंडा बंड (1899-1900):**
- **नेता:** मुंडा लोकांच्या हक्कांचे समर्थन करणारी एक प्रमुख व्यक्ती म्हणून बिरसा मुंडा उदयास आले.
 - **कारणे:** जमीनदारांकडून दडपशाही, जमीन गमावणे आणि मुंडा राज स्थापन करण्याची इच्छा.
 - **परिणाम:** या बंडाचा उद्देश हा प्रदेश ब्रिटीश राजवटीपासून मुक्त करणे आणि आदिवासी अधिकार पुनर्संचयित करणे हा होता. ते दडपण्यात आले, परंतु बिरसा आदिवासी विरोधाचे प्रतीक बनले.
- 3. भूमिज उल्लुलान (मोठे बंड) (1899-1900):**
- **स्थान:** प्रामुख्याने बंगालमध्ये.
 - **कारणे:** मुंडा बंडाप्रमाणेच, हा उठाव जमीनदार आणि ब्रिटीशांच्या शोषणाविरूद्ध होता.
 - **परिणाम:** या चळवळीने जमीन आणि हक्क परत मिळवण्याचा प्रयत्न केला, परिणामी ब्रिटीश सैन्याशी हिंसक संघर्ष झाला.
- 4. कुकी उठाव (1917-1919):**
- **स्थान:** मणिपूर.
 - **कारणे:** जमीन बळकावणे आणि ब्रिटीश प्रशासकीय धोरणांविरोधातील नाराजी यामुळे प्रेरित.
 - **परिणाम:** हा उठाव कुकी लोकांना दिल्या जाणाऱ्या कठोर वागणुकीला प्रतिसाद होता, ज्यामुळे ब्रिटीशांकडून लष्करी कारवाई करण्यात आली.
- 5. गोंड उल्लुलान (1910):**
- **स्थान:** मध्य भारत.
 - **कारणे:** जमीन महसूल धोरणे आणि अधिकार गमावण्याच्या विरोधात प्रतिक्रिया.
 - **परिणाम:** उठावाने पारंपरिक हक्क आणि जमीन परत मिळवण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्याला तीव्र दडपशाहीला सामोरे जावे लागले.

आदिवासी चळवळींची कारणे

- 1. जमीन बेदखल:** ब्रिटीश जमिनीच्या धोरणांमुळे आदिवासी जमिनी बाहेरील लोकांकडे गमावल्या गेल्या आणि जमीनदारी प्रणाली सुरू झाली, परिणामी आर्थिक अडचणी निर्माण झाल्या.
- 2. सावकारांकडून शोषण:** सावकारांच्या शोषणकारी पद्धतींमुळे आदिवासी समुदाय अनेकदा कर्जात बुडाले, ज्यामुळे सामाजिक आणि आर्थिक विस्थापन झाले.
- 3. सांस्कृतिक उपेक्षिकरण:** वसाहतवादी सत्ता लादल्यामुळे आदिवासी प्रथा, प्रशासन आणि सांस्कृतिक पद्धती कमकुवत झाल्या, ज्यामुळे प्रतिकाराला चालना मिळाली.
- 4. पर्यावरणीय बदल:** वनसंपत्तीचे वसाहतवादी शोषण आणि नगदी पिकांच्या वापरामुळे जंगलावर अवलंबून असलेल्या पारंपरिक उपजीविकेवर परिणाम झाला.

आदिवासी चळवळींचा परिणाम:

- 1. जागरूकता आणि एकत्रीकरण:** या चळवळींनी आदिवासी हक्क आणि ओळखीबद्दल जागरूकता वाढवली, स्वायत्तता आणि हक्कांसाठीच्या नंतरच्या संघर्षासाठी पायाभरणी केली.
- 2. कायदेविषयक बदल:** बऱ्याचदा अपुरे आणि मर्यादित असले तरी, काही चळवळींनी इंग्रजांना आदिवासींच्या तक्रारींचे निवारण करण्याच्या उद्देशाने सुधारणा करण्यास प्रवृत्त केले.
- 3. राष्ट्रवादी चळवळी:** आदिवासी हक्क आणि राष्ट्रीय ओळख यांच्यातील छेदनबिंदू अधोरेखित करून आदिवासी चळवळींनी व्यापक भारतीय राष्ट्रवादी संघर्षात योगदान दिले.
- 4. सांस्कृतिक वारसा:** बिरसा मुंडासारखे नेते, स्थानिक हक्क आणि सांस्कृतिक संरक्षणाचे समर्थन करणाऱ्या भावी पिढ्यांना आणि चळवळींना प्रेरणा देणारे, प्रतिकांचे प्रतीक बनले.
- 5. सातत्यपूर्ण संघर्ष:** या चळवळींचा वारसा समकालीन आदिवासी सक्रियतेतून स्पष्ट होतो, कारण अनेक आदिवासी गट जमिनीचे हक्क,

सांस्कृतिक संवर्धन आणि राजकीय प्रतिनिधित्व यासाठी लढा देत आहेत.

1857 चा उठाव, ज्याला अनेकदा भारतीय स्वातंत्र्याचे पहिले युद्ध किंवा शिपायांचे बंड म्हणून संबोधले जाते, हा भारतातील ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीविरुद्धचा एक महत्त्वपूर्ण आणि गुंतागुंतीचा उठाव होता. त्याची कारणे, घटना, प्रमुख आकडेवारी आणि परिणामांचा तपशीलवार तपशील खालीलप्रमाणे आहे.

पार्श्वभूमी

- ब्रिटिश विस्तार:** 19व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत, ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने विलिनीकरण, मुत्सद्देगिरी आणि लष्करी विजयाद्वारे भारताच्या मोठ्या भागावर आपले नियंत्रण वाढवले होते. विलिनीकरणाच्या धोरणांनी, जसे की कालबाह्य होण्याच्या सिद्धांताने, स्थानिक शासकांमध्ये नाराजी निर्माण केली.
- आर्थिक असंतोष:** जुलमी जमीन महसूल व्यवस्था, सावकारांचे शोषण आणि पारंपरिक उद्योगांमध्ये व्यत्यय आल्याने अनेक भारतीयांना आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागला. शेतकरी आणि कारागिरांना प्रचंड त्रास सहन करावा लागला, ज्यामुळे व्यापक असंतोष निर्माण झाला.
- सांस्कृतिक असंवेदनशीलता:** ब्रिटिश धोरणांनी अनेकदा भारतीय चालीरीती आणि परंपरांकडे दुर्लक्ष केले, ज्यामुळे सांस्कृतिक अलिप्तता निर्माण झाली. पाश्चिमात्य शिक्षण आणि कायदेशीर व्यवस्थेच्या परिचयामुळे ब्रिटिश अधिकारी आणि भारतीय समाज यांच्यात फूट पडली.
- लष्करी तक्रारी:** बंडखोरीची तातडीची कारणे ब्रिटिश सैन्यातील शिपायांमधील (भारतीय सैनिक) असंतोषात होती. प्रमुख तक्रारींचा समावेश:
 - प्राण्यांच्या चरबीपासून (गायी आणि डुकरांच्या) बनवलेली मानली जाणारी तेलकट काडतुसे असलेली एनफिल्ड रायफलची ओळख, जी हिंदू आणि मुस्लिम शिपायांसाठी आक्षेपार्ह होती.
 - ब्रिटिश सैनिकांच्या तुलनेत शिपायांसाठी कमी वेतन आणि अटी.
 - पदोन्नतीच्या संधींचा अभाव आणि भारतीय सैनिकांकडे दुर्लक्ष.

बंडाच्या प्रमुख घटना

- विद्रोहाचा उद्रेक:** मेरठमध्ये 10 मे 1857 रोजी बंडाला सुरुवात झाली, जेव्हा शिपायांनी त्यांच्या अधिकाऱ्यांविरुद्ध बंड केले. त्यांनी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना ठार मारले आणि वाटेत पाठिंबा गोळा करत दिल्लीकडे कूच केले.
- दिल्लीचा वेढा:** मेरठमधील बंडानंतर बंडखोरांनी दिल्ली ताब्यात घेतली आणि वृद्ध मुघल सम्राट बहादूर शाह दुसरा याला आपला नेता घोषित केले. इंग्रजांनी जून ते सप्टेंबरपर्यंत दिल्लीला वेढा घातला आणि भयंकर लढाई सुरू झाली.
- बंडखोरीची प्रमुख केंद्रे:**
 - कानपूर:** नाना राव पंत यांच्या नेतृत्वाखाली बंडखोरांनी कानपूर ताब्यात घेतले, परंतु ब्रिटिश रहिवाशांच्या क्रूर हत्याकांडामुळे ब्रिटिशांनी कठोर प्रतिकार केला.
 - लखनौ:** लखनौमधील रेसिडेन्सीला वेढा घालून बंड केले गेले, जिथे ब्रिटिश आणि निष्ठावान भारतीय सैन्याने बंडखोरांविरुद्ध लढा दिला.
 - झाशी:** राणी लक्ष्मीबाई एक प्रमुख नेत्या म्हणून उदयास आल्या, ज्यांनी ब्रिटिश सैन्याचा तीव्र प्रतिकार केला आणि स्वातंत्र्याच्या लढ्याचे प्रतीक बनले.
- बंडाचा प्रसार:** बंडाचा प्रसार बंगाल, अवध आणि मध्य भारतासह विविध प्रदेशांमध्ये झाला. शेतकरी, जमीनदार आणि स्थानिक शासकांसह विविध गट या संघर्षात सामील झाले, प्रत्येक गट विशिष्ट तक्रारींनी प्रेरित होता.
- ब्रिटिश प्रतिसाद:** ब्रिटिशांनी निष्ठावान भारतीय राजकुमारांसोबत लष्करी सामर्थ्य आणि धोरणात्मक युतीचा वापर करून क्रूर बळाचा वापर करून प्रत्युत्तर दिले. प्रत्युत्तरात्मक उपायांमध्ये सामूहिक फाशी, गावांचा नाश आणि संशयित बंडखोरांविरुद्ध व्यापक हिंसाचार यांचा समावेश होता.
- दिल्लीचे पतन:** अनेक महिन्यांच्या तीव्र लढाईनंतर, ब्रिटिश सैन्याने सप्टेंबर 1857 मध्ये दिल्ली पुन्हा ताब्यात घेतली. मुघल सम्राटाला पकडण्यात आले, त्याच्यावर खटला चालवण्यात आला आणि त्याला हद्दपार करण्यात आले.
- बंडाची दडपशाही:** 1858 च्या सुरुवातीपर्यंत बंड मोठ्या प्रमाणात दडपली गेले. इंग्रजांनी प्रमुख प्रदेशांवर पुन्हा नियंत्रण मिळवले आणि बंडखोर नेत्यांचा शोध घेऊन त्यांना शिक्षा करण्यात आली.

प्रमुख व्यक्तिमत्वे

- मंगल पांडे:** एका शिपायाने ज्याच्या बराकपूर येथील कृतींनी बंड पेटवले. त्याच्या भूमिकेसाठी त्याला फाशी देण्यात आली परंतु तो विरोधाचे प्रतीक बनला.
- राणी लक्ष्मीबाई:** झाशीची राणी, ती बंडातील एक प्रमुख व्यक्ती बनली, तिने युद्धात तिचा मृत्यू होईपर्यंत ब्रिटिशांविरुद्ध आपल्या सैन्याचे नेतृत्व

केले.

3. **नाना राव पंत:** कानपूरमधील एक प्रमुख नेता, ज्याने सुरुवातीला प्रतिकारशक्तीची जबाबदारी घेतली, परंतु शेवटी ब्रिटिश सैन्याकडून क्रूर प्रतिकाराला सामोरे जावे लागले.
4. **बहादूर शाह दुसरा:** शेवटचा मुघल सम्राट, जो विद्रोहाचा प्रतिकात्मक नेता बनला, परंतु दिल्लीच्या पतनानंतर त्याला पकडण्यात आले आणि हद्दपार करण्यात आले.

विद्रोहाचा परिणाम

1. **ईस्ट इंडिया कंपनीचा अंत:** ब्रिटिश सरकारने 1858 मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनी विसर्जित केली आणि ब्रिटिश राजवटीची सुरुवात म्हणून भारतावर थेट नियंत्रण मिळवले.
2. **सैन्याची पुनर्रचना:** ब्रिटीशांनी सैन्याची पुनर्रचना केली, भारतीय सैनिकांची संख्या कमी केली आणि भविष्यातील बंडखोरी रोखण्यासाठी ब्रिटीश सैन्याची संख्या वाढवली.
3. **प्रशासकीय सुधारणा-**ब्रिटीशांनी भारतीय प्रजेचे मन शांत करण्याच्या उद्देशाने विविध प्रशासकीय सुधारणा सुरू केल्या, ज्यात भारतीय जमीनदारांना काही सवलती आणि प्रशासनासाठी अधिक पद्धतशीर दृष्टीकोन यांचा समावेश होता.
4. **राष्ट्रवादाचा उदय:** या बंडाने भारतातील भविष्यातील राष्ट्रवादी चळवळींसाठी पायाभरणी केली, ज्यामुळे वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध विविध गटांमध्ये ऐक्याची भावना निर्माण झाली.
5. **सांस्कृतिक वारसा:** 1857 च्या घटना भारतीय ऐतिहासिक स्मृतीचा एक महत्त्वपूर्ण भाग बनल्या, जे स्वातंत्र्यलढ्याचे प्रतीक बनले. नंतरच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील नेत्यांनी अनेकदा 1857 च्या विद्रोहाच्या भावनेचे आवाहन केले.

PRAYAAS

भारतातील ब्रिटीश राजवटीत, विशेषतः 19व्या आणि 20व्या शतकाच्या सुरुवातीला, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जागृती विविध परस्परसंबंधित कारणांमुळे झाली. या जागृतीने नंतरच्या राष्ट्रवादी चळवळींसाठी पायाभरणी केली आणि आधुनिक भारतीय अस्मितेला आकार देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. मुख्य कारणांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे:

1. वसाहतीक शिक्षण धोरणे

- **पाश्चात्य शिक्षण:** इंग्रजांनी पाश्चिमात्य शैलीचे शिक्षण सुरू केले, ज्यात विज्ञान, तर्कबुद्धी आणि आधुनिक कल्पनांवर भर देण्यात आला. यामुळे बाबू म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या एका नवीन सुशिक्षित वर्गाचा उदय झाला, ज्याने पारंपरिक नियम आणि पद्धतींवर प्रश्न उपस्थित करण्यास सुरुवात केली.
- **साहित्यिक चळवळी:** महाविद्यालये आणि विद्यापीठांच्या स्थापनेने साहित्यिक पुनरुज्जीवनाला चालना दिली. राजा राममोहन रॉय, इकबाल आणि टागोर यांच्यासारख्या भारतीय विचारवंतांनी साहित्य आणि विचारांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आणि समीक्षात्मक प्रवचनांना प्रोत्साहन दिले.

2. सामाजिक सुधारणा चळवळी:

- **सामाजिक समस्यांवरील प्रतिक्रिया:** समाजसुधारकांनी जातीय भेदभाव, बालविवाह आणि सती (विधवा आत्मदहन प्रथा) यासारख्या समस्यांकडे लक्ष देण्याचा प्रयत्न केला. राजा राममोहन रॉय (ब्रह्म समाज) आणि ईश्वरचंद्र विद्यासागर (महिलांच्या शिक्षणाचे समर्थन करणारे) यांसारख्या व्यक्तींच्या नेतृत्वाखालील चळवळींनी रूढीवादी पद्धतींना आव्हान दिले आणि सामाजिक न्यायाला चालना दिली.
- **नवीन संघटनांचा उदय-सामाजिक बदल घडवून आणण्याच्या उद्देशाने आर्य समाज आणि थियोसोफिकल सोसायटीसारख्या विविध सुधारणा संघटनांच्या स्थापनेने सुधारणा आणि आधुनिकीकरणावर चर्चा सुलभ केली.**

3. आर्थिक बदल:

- **पारंपरिक उद्योगांमध्ये व्यत्यय:** ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणांमुळे पारंपरिक हस्तकला आणि उद्योग विस्कळीत झाले, ज्यामुळे आर्थिक अडचणी निर्माण झाल्या. यामुळे स्थानिक उद्योग आणि हस्तकला पुनरुज्जीवित करण्याची इच्छा वाढली, जी सांस्कृतिक जागृतीचा एक भाग बनली.
- **राष्ट्रवादाच्या भावनांचा उदय-आर्थिक शोषण आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थांच्या घसरणीमुळे राष्ट्रवादाची भावना वाढली, ज्यामुळे लोकांना नवीन सांस्कृतिक ओळख शोधण्यास प्रोत्साहन मिळाले.**

4. राष्ट्रवाद आणि राजकीय जागृती:

- **राजकीय संघटनांची निर्मिती:** 1885 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेससारख्या संघटनांच्या स्थापनेने राजकीय चर्चा आणि समर्थन करण्यासाठी एक व्यासपीठ तयार केले. नेत्यांनी प्रादेशिक आणि धार्मिक आधारावर भारतीयांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला, ज्यामुळे राष्ट्रीय अस्मितेची भावना निर्माण झाली.
- **हक्कांची जाणीव:** पाश्चिमात्य राजकीय विचारांच्या माध्यमातून लोकशाही, स्वातंत्र्य आणि हक्कांच्या कल्पनांच्या प्रदर्शनामुळे भारतीयांना प्रशासन आणि सामाजिक सुधारणांमध्ये अधिक सहभागाची मागणी करण्यास प्रेरित केले.

5. धार्मिक आणि सांस्कृतिक चळवळी:

- **स्वदेशी संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन:** कला, हस्तकला आणि शास्त्रीय संगीतासह भारताच्या समृद्ध सांस्कृतिक वारशामध्ये रुचीचे पुनरुत्थान झाले. भारतीय विद्या भवनसारख्या भारतीय परंपरांचा उत्सव साजरा करणाऱ्या चळवळींनी भारतीय अस्मितेला अभिमान वाटण्यास प्रोत्साहन दिले.
- **आंतरधर्मीय संवाद:** विविध धार्मिक समुदायांमधील दरी भरून काढण्याच्या सुधारकांच्या प्रयत्नांमुळे एकतेची भावना निर्माण झाली. स्वामी विवेकानंद यांच्यासारख्या व्यक्तिमत्त्वांनी सार्वत्रिक बंधुत्व आणि आध्यात्मिक जागृतीच्या संकल्पनेला प्रोत्साहन दिले.

6. जागतिक चळवळींचा प्रभाव:

- **ज्ञानाचा प्रभाव:** स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वाच्या प्रबोधन आदर्शांनी भारतीय विचारांना व्यापले, सुधारक आणि विचारवंतांना सामाजिक बदल आणि तर्कशुद्ध विचारांचे समर्थन करण्यासाठी प्रेरित केले.
- **क्रांतिकारी कल्पना:** अमेरिकन आणि फ्रेंच क्रांतींनी दडपशाही व्यवस्थेला आव्हान देण्यासाठी एक आदर्श प्रदान केला, ज्याने भारतीय नेत्यांना लोकशाही तत्वांवर आधारित समाजाची कल्पना करण्यासाठी प्रभावित केले.

7. पत्रकारिता आणि साहित्य:

- **भारतीय पत्रकारितेचा उदय:** प्रादेशिक भाषांमधील वृत्तपत्रे आणि नियतकालिकांच्या प्रसारामुळे कल्पना आणि बातम्यांचा प्रसार शक्य झाला. 'द हिंदू' आणि 'अमृत बाजार पत्रिका' सारख्या प्रकाशनांनी जनमत संघटित करण्यात आणि समुदायाची भावना वाढवण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
- **साहित्यिक योगदान:** लेखक आणि कवींनी अस्मिता, राष्ट्रवाद आणि सामाजिक न्याय या विषयांचा शोध घेऊन सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनात योगदान दिले. उल्लेखनीय व्यक्तींमध्ये बंकिमचंद्र चॅटर्जी यांचा समावेश होता, ज्यांच्या कार्याने राष्ट्रवादी चळवळीला प्रेरणा मिळाली.

8. महिलांची भूमिका:

- **महिलांमधील जागरूकता:** महिलांचे शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणा चळवळींमध्ये त्यांचा सहभाग यामुळे व्यापक सांस्कृतिक जागृतीला हातभार लागला. महिला हक्क आणि शिक्षणाचे पुरस्कर्ते म्हणून सरोजिनी नायडू आणि सावित्रीबाई फुले यांच्यासारख्या व्यक्ती उदयाला आल्या.
- **महिला संघटनांची निर्मिती:** सामाजिक समस्या, शिक्षण आणि आरोग्याला प्रोत्साहन देणाऱ्या महिला संघटना तयार होण्यास सुरुवात झाली, ज्यामुळे जागृतीला आणखी हातभार लागला.

सामाजिक-धार्मिक सुधारणा चळवळी:

भारतातील ब्रिटीश राजवटीदरम्यान सामाजिक-धार्मिक सुधारणा चळवळी सामाजिक अन्याय, सांस्कृतिक स्थैर्य आणि वसाहतवादी प्रभावांना प्रतिसाद म्हणून उदयास आल्या. या चळवळींनी आध्यात्मिक आणि सामाजिक मूल्यांना प्रोत्साहन देताना जातीय भेदभाव, लैंगिक असमानता आणि आधुनिकीकरणाची गरज यासारख्या समस्यांकडे लक्ष देण्याचा प्रयत्न केला. प्रमुख चळवळी, त्यांचे नेते, उद्दिष्टे आणि परिणामांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे:

1. ब्राह्मो समाज:

- **संस्थापक:** राजा राम मोहन रॉय (1772-1833)
- **स्थापना:** 1828 मध्ये स्थापन झालेल्या ह्या संस्थेचा उद्देश एकेश्वरवाद आणि तर्कवादाला प्रोत्साहन देऊन हिंदू धर्मात सुधारणा करणे हा होता.
- **उद्दिष्टे:** सती (विधवा आत्मदाह) आणि बालविवाह यासारख्या प्रथा रद्द करणे. महिलांचे हक्क आणि शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे. धार्मिक ग्रंथांच्या अधिक तर्कशुद्ध व्याख्येला प्रोत्साहन देणे.
- **प्रभाव:** ब्रह्म समाजाने सामाजिक सुधारणांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आणि इतर नेते आणि संघटनांवर प्रभाव पाडत, नंतरच्या चळवळींसाठी पायाभरणी केली.

2. आर्य समाज:

- **संस्थापक:** स्वामी दयानंद सरस्वती (1824-1883)
- **स्थापना:** 1875 मध्ये स्थापन झालेल्या या संस्थेचा उद्देश वैदिक परंपरांचे पुनरुज्जीवन करणे आणि सामाजिक सुधारणांना प्रोत्साहन देणे हा होता.
- **उद्दिष्टे:** मूर्तिपूजा आणि विधी नाकारणे. विशेषतः महिलांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे. सामाजिक समानतेसाठी आणि जातीय भेदभावाच्या विरोधात वकिली करणे.
- **प्रभाव:** आर्य समाजाने हिंदू अस्मितेला पुनरुज्जीवित करण्यात योगदान दिले आणि शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

3. थियोसॉफिकल सोसायटी:

- **संस्थापक:** हेलेना पेट्रोव्हना ब्लावात्स्की आणि हेन्री स्टील ऑल्कॉट.
- **स्थापना:** यू. एस. मध्ये 1875 मध्ये स्थापित आणि नंतर भारतात सक्रिय.
- **उद्दिष्टे:** आध्यात्मिकता आणि सर्व धर्मांच्या ऐक्याला प्रोत्साहन देणे. पूर्वेकडील तत्वज्ञान आणि भारतीय संस्कृतीला प्रोत्साहन देणे. आत्म-सुधारणा आणि आध्यात्मिक जागृतीवर लक्ष केंद्रित करणे.
- **प्रभाव:** या समाजाने अनेक भारतीय विचारवंतांना आकर्षित केले, ज्यामुळे हिंदू आणि बौद्ध तत्त्वज्ञानातील स्वारस्याचे पुनरुज्जीवन झाले.

4. रामकृष्ण मिशन:

- **संस्थापक:** स्वामी विवेकानंद (1863-1902)
- **स्थापना:** रामकृष्ण परमहंस यांच्या शिकवणीने प्रेरित होऊन 1897 साली स्थापन झाली.
- **उद्दिष्टे:** वेदांतचा प्रसार आणि सार्वत्रिक बंधुत्वाची कल्पना. समाजसेवा आणि शिक्षणावर भर. सामाजिक सुधारणांसह आध्यात्मिक विकास.
- **प्रभाव:** या मोहिमेने आध्यात्मिक आणि सामाजिक उन्नतीच्या महत्त्वावर भर दिला, अनेक भारतीयांवर प्रभाव पाडला आणि राष्ट्रीय जागृतीसाठी योगदान दिले.

5. सत्यशोधक समाज

- **संस्थापक:** ज्योतिराव फुले (1827-1890)
- **स्थापना:** महाराष्ट्रात 1873 मध्ये स्थापना.
- **उद्दिष्टे:** खालच्या जाती आणि महिलांच्या हक्कांचे समर्थन करणे. जातीय भेदभाव आणि सामाजिक अन्यायांना विरोध करणे. सर्वांसाठी, विशेषतः उपेक्षित समुदायांसाठी शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे.
- **प्रभाव:** या चळवळीने समानता आणि शिक्षणाच्या गरजेवर भर देत भविष्यातील सामाजिक न्याय चळवळीसाठी पायाभरणी केली.

6. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस

- **स्थापना:** सुरुवातीला राजकीय संवादाचे व्यासपीठ म्हणून 1885 साली याची स्थापना झाली.
- **सामाजिक सुधारणांकडे वळणे:** बाळ गंगाधर टिळक आणि नंतर महात्मा गांधी यांच्यासारख्या नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसने आपल्या अजेंड्यात सामाजिक सुधारणांचा समावेश केला.
- **उद्दिष्टे:**
 - हिंदू-मुस्लिम ऐक्याला प्रोत्साहन देणे.
 - सामाजिक न्याय, शिक्षण आणि महिलांच्या हक्कांवर भर देणे.
- **परिणाम:** सामाजिक-धार्मिक समस्यांना स्वातंत्र्यलढ्याशी जोडून काँग्रेस ही सामाजिक बदलाची एक प्रमुख शक्ती बनली.

7. इस्लाममधील सामाजिक सुधारणा चळवळी

- **अलिगढ चळवळ:**
 - **नेता:** सर सय्यद अहमद खान (1817-1898)
 - **उद्दिष्टे:** तर्कबुद्धी आणि वैज्ञानिक विचारांवर भर देत मुस्लिमांमध्ये आधुनिक शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणांना प्रोत्साहन दिले. अलीगढ येथे मोहम्मडन अँग्लो-ओरिएंटल महाविद्यालयाची स्थापना केली.
 - **प्रभाव:** या चळवळीने मुस्लिम राष्ट्रवाद आणि शिक्षणाचा पाया रचला.
- **तबलीगी जमात:**
 - **स्थापना:** 1926 मध्ये मुहम्मद इलियास कंधलावी यांनी स्थापना केली.
 - **उद्दिष्टे:** मुस्लिमांमध्ये आध्यात्मिक पुनरुज्जीवन आणि वैयक्तिक धर्मनिष्ठेवर लक्ष केंद्रित करणे, धार्मिक मूलभूत गोष्टींकडे परत जाण्यास प्रोत्साहित करणे.
 - **प्रभाव:** प्रामुख्याने धार्मिक असूनही, त्याने सामाजिक मूल्ये आणि सामुदायिक एकात्मतेवर प्रभाव पाडला.

8. सामाजिक-धार्मिक सुधारणा चळवळींचा परिणाम

- **शिक्षण आणि सक्षमीकरण:** या चळवळींनी विशेषतः महिला आणि उपेक्षित समुदायांसाठी लक्षणीय प्रगत शिक्षण उपलब्ध करून दिले, ज्यामुळे सामाजिक गतिशीलता आणि जागरूकता वाढली.
- **जाती आणि लिंग सुधारणा:** त्यांनी जुलमी सामाजिक पद्धतींना आव्हान दिले, ज्यामुळे कायदेशीर सुधारणा झाल्या आणि जाती आणि लिंगाप्रती सामाजिक दृष्टिकोनात बदल झाले.
- **सांस्कृतिक पुनर्जागरण:** भारतीय संस्कृती, तत्वज्ञान आणि भाषांमध्ये नव्याने रुची निर्माण झाली, ज्यामुळे राष्ट्रीय ओळख आणि अभिमानाची भावना निर्माण झाली.
- **राष्ट्रवादाचा पाया-सामाजिक-धार्मिक जागृतीने सामाजिक न्यायाला राजकीय स्वातंत्र्याच्या संघर्षाशी जोडणाऱ्या व्यापक राष्ट्रवादी**

चळवळीची पायाभरणी केली.

ब्रिटिश राजवटीतील निम्न आणि मागासवर्गीय चळवळी

भारतातील ब्रिटिश राजवटीत सामाजिक अन्याय, आर्थिक शोषण आणि जुलमी जाती व्यवस्थेला प्रतिसाद म्हणून खालच्या आणि मागासवर्गीय चळवळींचा उदय झाला. या चळवळींचा उद्देश वंचित समुदायांच्या तक्रारींचे निराकरण करणे, अधिकार, सामाजिक समानता आणि प्रतिनिधित्वासाठी वकिली करणे हा होता. प्रमुख चळवळी, त्यांचे नेते, उद्दिष्टे आणि परिणामांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे:

1. ऐतिहासिक संदर्भ

- **जाती व्यवस्था:** भारतातील कठोर जातीच्या पदानुक्रमाने खालच्या जातींना गंभीरपणे उपेक्षित केले, ज्यांना अनेकदा "अस्पृश्य" किंवा "दलित" म्हणून संबोधले जाते. या सामाजिक स्तरीकरणामुळे व्यापक भेदभाव आणि आर्थिक वंचितता निर्माण झाली.
- **वसाहतीळ धोरणे:** ब्रिटिश राजवटीने शोषक आर्थिक धोरणांद्वारे आणि प्रशासनाच्या पाश्चात्य संकल्पनांच्या परिचयाद्वारे विद्यमान असमानता वाढवली, ज्याने अनेकदा खालच्या आणि मागासवर्गीयांच्या गरजा आणि हक्कांकडे दुर्लक्ष केले.

2. प्रमुख नेते आणि चळवळी

अ. बी. आर. आंबेडकर आणि दलित चळवळ

- **पार्श्वभूमी:** एक प्रभावशाली समाजसुधारक, भीमराव रामजी आंबेडकर (1891-1956) यांचा जन्म सर्वात खालच्या जातींपैकी एक असलेल्या महार कुटुंबात झाला होता.
- **उद्दिष्टे:**
 - जातीय भेदभाव आणि अस्पृश्यता निर्मूलन करणे.
 - दलितांसाठी शिक्षण, राजकीय हक्क आणि सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन देणे.
 - उपेक्षित समुदायांच्या घटनात्मक हक्कांसाठी समर्थन करणे.
- **उपक्रम:** आंबेडकरांनी 1942 मध्ये अनुसूचित जाती महासंघाची स्थापना केली आणि राजकीय प्रतिनिधित्वासाठी चळवळी आयोजित केल्या. लंडनमधील गोलमेज परिषदेतील त्यांच्या प्रसिद्ध भाषणाने दलितांची दुर्दशा अधोरेखित केली.
- **प्रभाव:** आंबेडकरांच्या प्रयत्नांची परिणती त्यांनी तयार केलेल्या भारतीय राज्यघटनेत सामाजिक न्यायाच्या तरतुदींचा समावेश करण्यात झाली. त्यांच्या कार्यामुळे भावी पिढ्यांना दलित हक्क आणि प्रतिष्ठेसाठी आवाज उठवण्याची प्रेरणा मिळाली.

ब. ज्योतिराव फुले आणि सत्यशोधक समाज

- **पार्श्वभूमी:** ज्योतिराव फुले (1827-1890) हे एक समाजसुधारक होते, ज्यांनी खालच्या जाती आणि महिलांच्या हक्कांचे समर्थन केले.
- **उद्दिष्टे:**
 - जातीव्यवस्थेला आव्हान देणे आणि सामाजिक समानतेचे समर्थन करणे.
 - महिला आणि खालच्या जातींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे.
- **उपक्रम:** फुले यांनी 1873 मध्ये सत्यशोधक समाजाची (सत्य शोधक समाज) स्थापना केली, ज्याने उपेक्षित समुदायांच्या उन्नतीसाठी काम केले.
- **प्रभाव:** फुले यांचे लेखन आणि सक्रियतेने महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणांचा पाया रचला आणि खालच्या जातींच्या हक्कांसाठी लढणाऱ्या भविष्यातील चळवळींना प्रेरणा दिली.

क. सी. रामास्वामी पेरियार आणि आत्मसन्मानाची चळवळ

- **पार्श्वभूमी:** ई. व्ही. रामासामी, ज्यांना पेरियार (1879-1973) म्हणून ओळखले जाते, ते तामिळनाडूमधील समाजसुधारक होते.
- **उद्दिष्टे:**
 - खालच्या जातींमध्ये तर्कबुद्धी आणि आत्मसन्मानाचा प्रसार करणे.
 - ब्राह्मणवादी वर्चस्व आणि जातीय दडपशाहीला आव्हान देणे.
- **उपक्रम:** पेरियार यांनी 1925 मध्ये आत्मसन्मान चळवळीची स्थापना केली, ज्याचा उद्देश बिगर-ब्राह्मण समुदायांचा दर्जा उंचावणे आणि त्यांना त्यांची ओळख स्वीकारण्यास प्रोत्साहित करणे हा होता.
- **प्रभाव:** या चळवळीचा तामिळनाडूमधील सामाजिक सुधारणांवर लक्षणीय प्रभाव पडला, ज्यामुळे मागासवर्गीयांमध्ये राजकीय

जमवाजमव झाली आणि शेवटी द्रविड चळवळीची निर्मिती झाली.

ड. अद-धर्म चळवळ

- **पार्श्वभूमी:** 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीला अद-धर्म सभेने स्थापन केलेल्या या चळवळीचा उद्देश पंजाब आणि हरियाणातील दलित आणि इतर उपेक्षित गटांना एकत्र आणणे हा होता.
- **उद्दिष्टे:**
 - दलितांसाठी स्वतःची ओळख आणि सामाजिक-राजकीय अधिकारांना प्रोत्साहन देणे.
 - जातीभेदाच्या विरोधात लढा देणे आणि सामाजिक न्यायाचे समर्थन करणे.
- **उपक्रम:** दलित समुदायांच्या उन्नतीसाठी या चळवळीने मोर्चे, परिषदा आणि शैक्षणिक उपक्रम आयोजित केले.
- **प्रभाव:** यामुळे उत्तर भारतातील दलितांमध्ये जागरूकता आणि सक्रियतेत वाढ झाली.

3. राजकीय चळवळींची भूमिका:

- **भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस:** सुरुवातीला व्यापक राष्ट्रवादी समस्यांवर लक्ष केंद्रित करत असताना, काँग्रेसने हळूहळू सामाजिक अन्याय दूर करण्यास सुरुवात केली, विशेषतः गांधीसारख्या नेत्यांच्या काळात, ज्यांनी अस्पृश्यांच्या उन्नतीचे समर्थन केले आणि त्यांना 'हरिजन' (देवाची मुले) म्हणून संबोधले.
- **अनुसूचित जाती महासंघ:** आंबेडकरांनी स्थापन केलेल्या या संघटनेने दलितांसाठी राजकीय प्रतिनिधित्व मागितले आणि स्वातंत्र्यलढ्यादरम्यान त्यांच्या मागण्या मांडण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

4. कायदेविषयक बदल आणि सुधारणा

- **भारत सरकार कायदा (1919):** विधानपरिषदेत खालच्या जातींना काही प्रमाणात प्रतिनिधित्व मिळवून देणाऱ्या मर्यादित सुधारणा करण्यात आल्या.
- **पूणे करार (1932):** आंबेडकर आणि गांधी यांच्यात झालेला एक करार ज्याने विधिमंडळांमध्ये दलितांसाठी राखीव जागा उपलब्ध करून दिल्या आणि स्वतंत्र मतदार संघांचा मुद्दा हाताळला.
- **भारतीय राज्यघटना (1950):** सकारात्मक कृती, शिक्षण आणि रोजगारातील आरक्षण आणि अस्पृश्यता निर्मूलनाच्या तरतुदींसह उपेक्षित समुदायांना अधिकार बहाल केले.

5. खालच्या आणि मागासवर्गीय चळवळींचा प्रभाव:

- **सामाजिक जागृती:** या चळवळींनी जातीय भेदभाव आणि उपेक्षित समुदायांच्या हक्कांविषयी जागरूकता वाढवली, ज्यामुळे खालच्या जातींमध्ये ओळख आणि अभिमानाची भावना निर्माण झाली.
- **राजकीय प्रतिनिधित्व:** त्यांनी राजकीय एकत्रीकरणाचा पाया रचला, ज्यामुळे प्रशासन आणि सार्वजनिक जीवनात खालच्या जातींचे प्रतिनिधित्व वाढले.
- **वारसा-आंबेडकरांसारख्या नेत्यांचे कार्य** भारतातील समकालीन दलित चळवळी आणि व्यापक सामाजिक न्याय उपक्रमांना प्रेरणा देत आहे.

भारतातील ब्रिटीश राजवटीदरम्यान, विशेषतः 19व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून 20व्या शतकाच्या मध्यापर्यंतच्या शीख चळवळीत लक्षणीय सामाजिक, राजकीय आणि धार्मिक बदल झाले. या काळात नवीन शीख अस्मितेचा उदय, सुधारणा चळवळींचा उदय आणि सक्रिय राजकीय सहभाग दिसून आला, ज्याचा शेवटी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यावर परिणाम झाला. या काळातील शीख चळवळीचा तपशीलवार तपशील येथे आहे:

1. ऐतिहासिक संदर्भ:

- **वसाहतीक प्रभाव:** 1849 मध्ये इंग्रज-शीख युद्धानंतर ब्रिटिशांनी पंजाबचे विलीनीकरण केले, ज्यामुळे शीख समुदायातील पारंपरिक सत्ता संरचना आणि प्रशासन विस्कळीत झाले. यामुळे असंतोषाची भावना आणि सुधारणांची इच्छा निर्माण झाली.
- **धार्मिक ओळख:** वसाहतवादाच्या काळात शीख अस्मितेविषयी जागरूकता वाढली, ज्यामुळे सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांचा शोध सुरू झाला.

2. धार्मिक सुधारणा चळवळी

अ. सिंग सभा चळवळ

- **निर्मिती:** 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, प्रामुख्याने 1873 मध्ये अमृतसर येथे स्थापन करण्यात आली.
- **उद्दिष्टे:**

- शीख अस्मिता आणि शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे.
- ब्राह्मणी प्रथांच्या प्रभावाचा प्रतिकार करणे आणि शीखांचे ख्रिश्चन धर्मात धर्मांतर करणे.
- गुरु नानक आणि त्यानंतरच्या गुरूंच्या मूळ शिकवणुकीकडे परत जाऊन शीख धार्मिक प्रथांमध्ये सुधारणा करणे.
- **प्रमुख व्यक्तिमत्वे:** महाराजा रणजित सिंग, सरदार भाई कान सिंग नाभा आणि गैनी दित सिंग यांसारख्या नेत्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
- **कार्ये:**
 - शीख साहित्याचा प्रसार करण्यासाठी शैक्षणिक संस्था आणि मुद्रणालयांची स्थापना.
 - सुधारणांच्या प्रयत्नांमध्ये समुदायाला सहभागी करण्यासाठी चर्चासत्रे आणि चर्चांचे आयोजन.
- **परिणाम:** शीख ओळख मजबूत केली, शिक्षणाला चालना दिली आणि शीख धर्मग्रंथांमधील रुची पुन्हा जागृत केली.

ब. नानकशाही दिनदर्शिका

- **परिचय:** इतर समुदायांद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या चंद्र दिनदर्शिकेवर आधारित शीख सण आणि तारखा प्रमाणित करण्यासाठी 1929 मध्ये स्वीकारले गेले.
- **महत्त्व:** या दिनदर्शिकेने हिंदू प्रथांपासून वेगळी शीख ओळख मजबूत करण्यास मदत केली.

3. राजकीय जमवाजमव

अ. राष्ट्रीय चळवळीत शीखांचा सहभाग

- **सहभाग:** शीखांचा भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि इतर राष्ट्रवादी चळवळींमध्ये सक्रिय सहभाग होता. लाला लाजपत राय यांच्यासारख्या प्रमुख शीख नेत्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.
- **प्रतिनिधीत्वाची मागणी:** राजकारणातील वाढत्या हिंदू-मुस्लिम ऐक्याच्या पार्श्वभूमीवर, विशेषतः 1906 मध्ये अखिल भारतीय मुस्लिम लीगच्या स्थापनेनंतर, शीखांनी राजकीय प्रतिनिधित्व आणि अधिकार मागितले.

ब. गुरुद्वारा सुधारणा चळवळ

- **पार्श्वभूमी:** गुरुद्वारांमधील (शीख मंदिरे) गैरव्यवस्थापन आणि भ्रष्टाचार यासारख्या मुद्द्यांमुळे लोकांमध्ये असंतोष निर्माण झाला.
- **शिरोमणी गुरुद्वारा प्रबंधक समितीची (एस. जी. पी. सी.) स्थापना:** गुरुद्वारा व्यवस्थापनावर देखरेख ठेवण्यासाठी आणि शीख हक्कांचे समर्थन करण्यासाठी 1920 मध्ये स्थापन करण्यात आली.
- **मुख्य घटना:** 1925 चा गुरुद्वारा कायदा संमत करण्यात आला, ज्याने गुरुद्वारा व्यवस्थापनामध्ये सुधारणा केली आणि भ्रष्ट प्रथा नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला.
- **प्रभाव:** या चळवळीमुळे शीख एकता आणि धार्मिक आणि राजकीय मुद्द्यांभोवती संघटितता वाढली.

4. शीख अस्मिता आणि संस्कृती:

- **अस्मितेची पुष्टी:** शीख चळवळीने शीख श्रद्धा, प्रथा आणि मूल्यांच्या विशिष्टतेवर जोर दिला, विशेषतः हिंदू आणि इस्लामच्या उलट.
- **पंजाबी भाषा आणि साहित्याचा प्रचार:** पंजाबी भाषा आणि साहित्याच्या पुनरुज्जीवनास प्रोत्साहन देण्यात आले, ज्यामुळे शीखांमध्ये सांस्कृतिक अभिमान आणि ऐक्याची भावना निर्माण झाली.
- **साहित्याची भूमिका:** भगतसिंग यांच्यासारख्या लेखक आणि कवींनी शीख समुदायाच्या आकांक्षा आणि संघर्ष स्पष्ट केले आणि कार्यकर्त्यांच्या नवीन पिढीला प्रेरणा दिली.

5. अकाली चळवळीची भूमिका:

- **उदय:** 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीला शीख हक्कांचे समर्थन करणारी राजकीय आणि धार्मिक मोहीम म्हणून अकाली चळवळ उदयास आली.
- **उद्दिष्टे:**
 - राजकीय घडामोडींमध्ये शीखांचे अधिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करणे आणि त्यांच्या धार्मिक संस्थांवर नियंत्रण सुनिश्चित करणे.
 - पंजाबमधील ब्रिटिश आणि हिंदू वर्चस्वाविरुद्ध लढा देणे.

- **प्रमुख घटना:** 1920 च्या दशकातील शहीद (शहीद) चळवळीचा उद्देश शीख हितसंबंधांचे रक्षण करणे आणि स्वराज्याला प्रोत्साहन देणे हा होता.
- **प्रभाव:** अकाली चळवळीचा शीख राजकीय जाणीवेवर लक्षणीय प्रभाव पडला आणि त्यामुळे समाजात सक्रियतेत वाढ झाली.

6. फाळणी आणि स्वातंत्र्याला प्रतिसाद:

- **फाळणीचा परिणाम (1947):** भारताच्या फाळणीमुळे लक्षणीय हिंसाचार आणि मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाले, अनेक शीख पाकिस्तानमधून भारतात पळून गेले. फाळणीचा शीख लोकसंख्येवर गंभीर परिणाम झाला, परिणामी जीवित आणि मालमत्तेचे नुकसान झाले.
- **राजकीय पुनर्रचना:** स्वातंत्र्यानंतर, शीख पंजाबच्या राजकीय परिदृश्याला नवीन आकार देण्यात सहभागी झाले, ज्यामुळे भाषिक आधारावर राज्यांची पुनर्रचना झाली.

7. शीख चळवळीचा वारसा:

- **सांस्कृतिक ओळख:** शीख ओळख मजबूत करण्यात, एकता वाढवण्यात आणि समुदायाचा विशिष्ट सांस्कृतिक वारसा बळकट करण्यात या चळवळीने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
- **राजकीय जागृती:** यामुळे भविष्यातील राजकीय जमवाजमव आणि स्वतंत्र भारतातील शीखांच्या प्रतिनिधीत्वाचा पाया रचला गेला.
- **सामाजिक बदल:** सुधारणा चळवळींनी शिक्षण, लैंगिक समानता आणि सामाजिक न्याय यावर भर देत समाजातील सामाजिक बदलांमध्ये योगदान दिले.

ब्रिटीश राजवटीदरम्यानच्या इस्लामिक सुधारणा चळवळी:

भारतातील ब्रिटीश राजवटीदरम्यानच्या इस्लामिक सुधारणा चळवळी वसाहतवादी आव्हाने, सामाजिक-आर्थिक बदल आणि मुस्लिम समाजातील अंतर्गत समस्यांना प्रतिसाद म्हणून उदयास आल्या. या चळवळींचा उद्देश धार्मिक, सामाजिक आणि राजकीय समस्यांचे निराकरण करणे, आधुनिकतेशी जुळवून घेत इस्लामी मूल्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न करणे हा होता. प्रमुख चळवळी, त्यांचे नेते, उद्दिष्टे आणि परिणामांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे:

1. ऐतिहासिक संदर्भ:

- **वसाहतवादी राजवट:** ब्रिटिशांनी भारताच्या विलीनीकरणामुळे आणि त्यानंतरच्या सामाजिक-राजकीय बदलांमुळे मुस्लिमांमध्ये संकटाची भावना निर्माण झाली. राजकीय सत्ता आणि ओळख गमावल्यामुळे सुधारणांची मागणी झाली.
- **सामाजिक-आर्थिक बदल:** जलद शहरीकरण, जमिनीच्या मालकीतील बदल आणि पारंपारिक उद्योगांच्या घसरणीचा परिणाम मुस्लिम समुदायावर झाला, ज्यामुळे प्रतिसाद आवश्यक झाला.

2. प्रमुख इस्लामी सुधारणा चळवळी

अ. अलीगढ चळवळ

- **नेता:** सर सय्यद अहमद खान (1817-1898)
- **उद्दिष्टे:**
 - मुस्लिमांमध्ये आधुनिक शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे आणि इस्लामच्या तर्कशुद्ध व्याख्येला प्रोत्साहन देणे.
 - पारंपारिक इस्लामी शिकवण आणि आधुनिक विज्ञान आणि ज्ञान यांच्यातील दरी भरून काढणे.
- **उपक्रम:**
 - 1875 मध्ये अलीगढमध्ये मोहम्मडन अँग्लो-ओरिएंटल महाविद्यालयाची स्थापना केली, जे नंतर अलीगढ मुस्लिम विद्यापीठ झाले.
 - शिक्षण आणि महिलांच्या हक्कांविषयी जागरूकता वाढवण्यासाठी तहजीब-ए-निसवान (महिला संस्कृती) सारखी प्रकाशने सुरू केली.
- **प्रभाव:** या चळवळीमुळे मुस्लिमांमध्ये लक्षणीय शैक्षणिक जागृती झाली आणि सुशिक्षित व्यावसायिकांच्या एका नवीन वर्गाला चालना मिळाली. त्यात आधुनिक शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणांच्या महत्त्वावर भर देण्यात आला.

ब. देवबंद चळवळ:

- **संस्थापक:** 1866 मध्ये दारुल उलूम देवबंद येथे मुहम्मद कासिम नानौतवी आणि रशीद अहमद गंगोही यांच्यासह विद्वानांच्या गटाने स्थापन केली.

- **उद्दिष्टे:**

- पाश्चिमात्य प्रभावांचा प्रतिकार करून पारंपरिक इस्लामी विद्वत्तेच्या आणि प्रथेच्या पुनरागमनास प्रोत्साहन देणे.
- कुराण आणि हदीसवर आधारित इस्लामी शिक्षणासाठी एक चौकट प्रदान करणे.

- **उपक्रम:**

- इस्लामी धर्मशास्त्र, न्यायशास्त्र आणि नीतिशास्त्र या विषयांमध्ये विद्यार्थ्यांना शिक्षित करण्यासाठी मदरसे (इस्लामी शाळा) स्थापन केले.
- अंधविश्वास आणि गैर-इस्लामी पद्धतींना विरोध करण्यासह सामाजिक सुधारणांवर भर दिला.

- **प्रभाव:** देवबंद चळवळीचा भारतातील इस्लामी शिक्षण आणि विचारांवर कायमस्वरूपी प्रभाव पडला आहे, ज्यामुळे पारंपरिक विद्वत्तेचे पुनरुज्जीवन झाले आहे आणि वसाहतवादी आधुनिकतेला प्रतिकृती मिळाली आहे.

क. बरेलवी चळवळ

- **नेता:** अहमद रझा खान (1856-1921)

- **उद्दिष्टे:**

- सूफीवादाच्या पुनरुज्जीवनास प्रोत्साहन देणे आणि पैगंबर मुहम्मद यांच्यावरील प्रेमावर जोर देणे.
- देवबंदचा प्रतिकार करण्यासाठी कठोर ग्रंथवाद आणि न्यायशास्त्रावर भर दिला जातो.

- **कृती:**

- आध्यात्मिक अनुभव आणि भक्तीचे महत्त्व अधोरेखित करणाऱ्या बरेलवी विचारधारेची स्थापना केली.
- सांप्रदायिक एकता आणि भक्ती वाढवण्यासाठी मिलाद-उन-नबी (पैगंबरांच्या जन्माचा उत्सव) यासारखे सार्वजनिक कार्यक्रम आयोजित केले.

- **प्रभाव:** बरेलवी चळवळीने लोकप्रिय सुफी प्रथांच्या पुनरुत्थानात योगदान दिले आणि भारतातील इस्लामच्या भावनिक आणि भक्तिमय पैलूंना बळकटी दिली.

3. सामाजिक-धार्मिक सुधारणा

अ. अखिल भारतीय मुस्लिम लीगची रचना:

- **स्थापना:** ब्रिटिश भारतातील मुस्लिम हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी 1906 साली याची स्थापना करण्यात आली.

- **उद्दिष्टे:**

- मुस्लिमांच्या राजकीय हक्कांचे रक्षण करणे आणि प्रशासनात त्यांच्या प्रतिनिधीत्वाचे समर्थन करणे.
- मुस्लिमांमध्ये सामाजिक सुधारणा आणि ऐक्याला प्रोत्साहन देणे.

- **उपक्रम:** मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र राष्ट्राच्या मागणीत त्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली, ज्यामुळे 1947 मध्ये पाकिस्तानची निर्मिती झाली.

- **प्रभाव:** लीग हा भारतातील मुस्लिमांचे प्रतिनिधित्व करणारा प्रमुख राजकीय पक्ष बनला, ज्याने भारतीय राजकारणाच्या मार्गावर आणि शेवटी झालेल्या फाळणीवर प्रभाव पाडला.

ब. सामाजिक-सांस्कृतिक सुधारणा

- **महिलांचे शिक्षण:** बेगम रोकिया सखावत हुसेन यांच्यासारख्या सुधारकांनी इस्लामी समाजात महिला सक्षमीकरणाच्या महत्त्वावर भर देत, महिलांचे शिक्षण आणि हक्कांचे समर्थन केले.

- **सामाजिक कुप्रथांना विरोध:** विविध सुधारकांनी बालविवाह, बहुपत्नीत्व आणि महिलांची स्थिती यासारख्या समस्यांकडे लक्ष वेधले आणि इस्लामिक न्यायशास्त्रात सुधारणांवर भर दिला.

4. बौद्धिक पुनरुज्जीवन:

- **आधुनिकतावादी विद्वान्स:** इब्न-ए-खलदुन आणि सय्यद अमीर अली यांच्यासारख्या विद्वानांनी समकालीन समस्यांच्या प्रकाशात इस्लामी शिकवणीचा नव्याने अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला, इस्लामकडे तर्कसंगत दृष्टिकोनास प्रोत्साहन दिले.

- **साहित्यिक योगदान:** या काळात सामाजिक आणि राजकीय विषयांना संबोधित करणाऱ्या, व्यापक बौद्धिक पुनरुज्जीवनात योगदान देणाऱ्या प्रभावशाली मुस्लिम लेखक आणि कवींचा उदय झाला.

5. राजकीय बदलांना प्रतिसाद

- **स्वातंत्र्यलढ्यात मुस्लिमांचा सहभाग:** अनेक सुधारकांनी स्वतःला व्यापक राष्ट्रवादी चळवळीशी जोडून घेतले आणि अखंड भारतात मुस्लिमांचे हक्क आणि प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी वकिली केली.
- **सांप्रदायिक संबंध:** काही चळवळींचा उद्देश हिंदू-मुस्लिम ऐक्याला चालना देणे हा होता, तर इतर चळवळींनी जातीय तणावाला प्रतिसाद म्हणून एक वेगळी मुस्लिम ओळख निर्माण करण्यावर लक्ष केंद्रित केले.

6. इस्लामिक सुधारणा चळवळीचा वारसा:

- **शैक्षणिक जागृती:** आधुनिक शिक्षणावर भर दिल्याने असंख्य शैक्षणिक संस्थांची स्थापना झाली जी आजही मुस्लिम शिक्षणावर प्रभाव पाडत आहेत.
- **सांस्कृतिक ओळख:** या चळवळींनी मुस्लिम ओळख आणि एकजूटीच्या नवीन भावनेला हातभार लावला, ज्यामुळे स्वातंत्र्यलढ्यातील राजकीय एकत्रीकरणावर प्रभाव पडला.
- **सातत्यपूर्ण प्रभाव:** या चळवळींनी स्थापन केलेली विचारधारा आणि चौकट भारतात आणि त्यापलीकडे समकालीन इस्लामी विचार आणि व्यवहारांना आकार देत आहे.

शेतकरी चळवळी:

भारतातील ब्रिटीश राजवटीदरम्यानच्या शेतकरी चळवळी कृषी संकट, जुलमी कर आकारणी आणि शोषणकारी जमीन अधिभोग प्रणालींना महत्त्वपूर्ण प्रतिसाद होत्या. या चळवळी ग्रामीण लोकांच्या तक्रारींमधून उद्भवल्या आणि त्यांनी जमिनीचे हक्क, आर्थिक शोषण आणि सामाजिक न्याय यांच्याशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न केला. प्रमुख शेतकरी चळवळी, त्यांचे नेते, उद्दिष्टे आणि परिणामांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे:

1. ऐतिहासिक संदर्भ:

- **वसाहतीवादी जमीन महसूल धोरणे:** ब्रिटिशांनी विविध जमीन महसूल प्रणाली (उदाहरणार्थ, जमीनदारी, रैयतवारी आणि महलवारी) सुरू केल्या ज्यामुळे अनेकदा कर आकारणी आणि शेतकऱ्यांचे शोषण वाढले.
- **आर्थिक संकट:** दुष्काळासारख्या नैसर्गिक आपत्तींसह मोठ्या प्रमाणात कर आकारणी आणि शेतीचे व्यापारीकरण यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये व्यापक गरिबी आणि कर्जबाजारीपणा निर्माण झाला.

2. प्रमुख शेतकरी चळवळी

अ. चंपारण चळवळ (1917)

- **स्थान:** चंपारण जिल्हा, बिहार.
- **नेता:** महात्मा गांधी.
- **उद्दिष्टे:** ब्रिटिश लागवडदारांनी लादलेल्या दडपशाहीच्या परिस्थितीत नील लागवड करण्यास भाग पाडल्या गेलेल्या निळ्या शेतकऱ्यांच्या तक्रारींचे निवारण करणे.
- **उपक्रम:** गांधींनी निदर्शने आयोजित केली, शेतकऱ्यांच्या कष्टाची माहिती गोळा केली आणि सविनय कायदेभंग मोहिमेचे नेतृत्व केले.
- **प्रभाव:** या चळवळीमुळे शेतकऱ्यांच्या तक्रारींची चौकशी झाली आणि निळ्या उद्योगात सुधारणा झाल्या, ज्यामुळे भारतीय राजकारणातील गांधींचा हा पहिला महत्त्वपूर्ण सहभाग ठरला.

ब. खेडा सत्याग्रह (1918)

- **स्थान:** खेडा जिल्हा, गुजरात.
- **नेता:** महात्मा गांधी.
- **उद्दिष्टे:** पीक निकामी झाल्यामुळे आणि दुष्काळाच्या परिस्थितीमुळे करमुक्तीची मागणी करणे.
- **कृती:** गांधींनी शेतकऱ्यांना कर भरण्यास नकार देण्यासाठी संघटित केले आणि सरकारला दिलासा देण्याचे आवाहन केले.
- **परिणाम:** सरकारने अखेरीस कर संकलन स्थगित केले आणि बाधित शेतकऱ्यांना दिलासा दिला, ज्यामुळे ग्रामीण लोकांमध्ये गांधींचा प्रभाव बळकट झाला.

क. बारडोली सत्याग्रह (1928)

- **स्थान:** बारडोली जिल्हा, गुजरात.
- **नेता:** सरदार वल्लभभाई पटेल.
- **उद्दिष्टे:** ब्रिटिश सरकारने केलेल्या वाढीव जमीन महसुलाच्या मूल्यांकनाच्या विरोधात निदर्शने.
- **कृती:** शेतकऱ्यांनी वाढीव कर भरण्यास नकार दिला आणि पटेलांनी संघटित निदर्शने आणि मोहिमांचे नेतृत्व केले.
- **परिणाम:** सरकारने अखेरीस कर वाढ मागे घेतली आणि या चळवळीमुळे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे नेते म्हणून पटेलांची प्रतिष्ठा मजबूत झाली.

ड. तेभागा चळवळ (1946-47)

- **स्थान:** बंगाल, विशेषतः दिनाजपूर आणि मालदा जिल्ह्यांमध्ये.
- **नेते:** बंगाल किसान संभेच्या नेतृत्वाखाली आणि माणिक बंदोपाध्याय यांच्यासारख्या डाव्या नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली.
- **उद्दिष्टे:** भागधारकांना पीक उत्पन्नाचा एकूण वाटा (जमीनदारांनी मागणी केलेल्या निम्म्याऐवजी एक तृतीयांश).
- **कृती:** जमीनदारांच्या दडपशाहीविरुद्ध संघटित संप, निदर्शने आणि प्रतिकार.
- **परिणाम:** जरी तीव्र दडपशाहीचा सामना करावा लागला, तरी या चळवळीने बटाईदारांची दुर्दशा अधोरेखित केली आणि भविष्यातील कृषी संघर्षांना प्रेरणा दिली.

3. इतर उल्लेखनीय चळवळी

अ. मप्पिला बंड (1921)

- **स्थान:** मलबार प्रदेश, केरळ.
- **पार्श्वभूमी:** जुलमी जमीनदारांच्या विरोधात मप्पिला मुस्लिमांमधील कृषी असंतोष आणि धार्मिक ओळखीचे संयोजन.
- **प्रभाव:** या बंडामध्ये वसाहतवादी अधिकाऱ्यांशी हिंसक संघर्ष झाला, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात जीवितहानी आणि दडपशाही झाली, परंतु त्यात शेतीच्या समस्यांवरही प्रकाश टाकला गेला.

ब. गुंटूर शेतकरी चळवळ (1950)

- **स्थान:** आंध्र प्रदेश.
- **नेते:** कम्युनिस्ट पक्षाचा प्रभाव.
- **उद्दिष्टे:** कृषी कामगारांसाठी न्याय्य मजुरी आणि चांगल्या कामकाजाच्या परिस्थितीची मागणी करणे.
- **उपक्रम:** जमीनदारांच्या शोषणाविरुद्ध संप आणि निदर्शने आयोजित केली.
- **प्रभाव:** ग्रामीण भारतातील डाव्या चळवळींच्या उदयात योगदान दिले, कृषी कामगारांच्या हक्कांसाठी समर्थन केले.

4. शेतकरी चळवळींची मूलभूत कारणे:

- **आर्थिक शोषण:** उच्च कर, अत्याधिक भाडे आणि जुलमी जमीन भाडे प्रणाली.
- **जमीनदारांची दडपशाही:** जमीनदार आणि जमीनदारांकडून गैरवर्तन आणि शोषण, ज्यामुळे व्यापक असंतोष निर्माण होतो.
- **नैसर्गिक आपत्ती:** दुष्काळ, पूर आणि पीक निकामी झाल्याने शेतकऱ्यांची दुर्दशा वाढली.
- **राजकीय जागृती:** राष्ट्रवादी नेते आणि चळवळींच्या वाढत्या प्रभावामुळे शेतकऱ्यांना त्यांचे हक्क संघटित करण्यासाठी आणि मागण्यासाठी प्रोत्साहन मिळाले.

5. शेतकरी चळवळींचा प्रभाव:

- **सामाजिक जागृती:** या चळवळींनी शेतकऱ्यांमध्ये त्यांचे हक्क आणि सामाजिक न्याय याबद्दल जागरूकता वाढवण्यास मदत केली, ज्यामुळे अधिक राजकीय जाणीव निर्माण झाली.
- **राजकीय एकत्रीकरण:** अनेक शेतकरी नेते नंतर स्वातंत्र्यासाठीच्या मोठ्या संघर्षातील महत्त्वपूर्ण व्यक्ती बनले, ज्यांनी कृषी समस्यांना राष्ट्रीय चळवळीत एकत्रित केले.

- **कायदेविषयक सुधारणा**-काही चळवळींमुळे धोरणात्मक बदल आणि सुधारणा झाल्या, जसे की जुलमी कर आकारणीतून दिलासा आणि जमिनीच्या अधिकारांमध्ये सुधारणा.
- **वारसा**: शेतकऱ्यांच्या संघर्षांनी वसाहतवादी राजवटीविरुद्धच्या प्रतिकारांच्या व्यापक वर्णनात योगदान दिले आणि स्वतंत्र भारतातील भविष्यातील कृषी सुधारणांसाठी पायाभरणी केली.

भारतातील ब्रिटीश राजवटीदरम्यानची कामगार संघटना चळवळ:

भारतातील ब्रिटीश राजवटीदरम्यानची कामगार संघटना चळवळ ही वस्त्रोद्योग, रेल्वे आणि खाणींसह विविध उद्योगांमधील कामगारांना भेडसावणाऱ्या कठोर कामकाजाच्या परिस्थितीला प्रतिसाद म्हणून उदयास आली. या चळवळीने कामगारांना संघटित करण्याचा, त्यांचे हक्क सुधारण्याचा आणि चांगल्या कामकाजाच्या परिस्थितीसाठी आणि वेतनासाठी वकिली करण्याचा प्रयत्न केला.

1. ऐतिहासिक संदर्भ

- **औद्योगिकीकरण**: 19व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि 20व्या शतकाच्या सुरुवातीस भारतात विशेषतः वस्त्रोद्योग, ताग आणि कोळसा खाणकामात औद्योगिकीकरण वाढले. यामुळे कामगारांचे ग्रामीण भागातून शहरी केंद्रांकडे स्थलांतर झाले.
- **कामकाजाच्या अटी**: औद्योगिक कामगारांना दीर्घ तास, कमी वेतन, असुरक्षित कामकाजाची परिस्थिती आणि नोकरीच्या सुरक्षेचा अभाव यांचा सामना करावा लागला. नियोक्त्यांच्या शोषक पद्धती सर्रास होत्या.

2. प्रारंभिक घडामोडी:

- **संघटना बांधणी पूर्वीच्या चळवळी**: कामगार संघटनेतील सुरुवातीचे प्रयत्न 19 व्या शतकात शोधले जाऊ शकतात, ज्यामध्ये कामगारांनी संघटना आणि क्लब तयार करण्यास सुरुवात केली. तथापि, हे अनेकदा अनौपचारिक होते आणि त्यात एकसंध संरचनेचा अभाव होता.
- **पहिली संघटित चळवळ**: मद्रास कामगार संघटना ही पहिली महत्त्वाची कामगार संघटना होती, जी बी. पी. वाडिया यांनी 1918 साली स्थापन केली. यामुळे भारतातील संघटित कामगार चळवळींची सुरुवात झाली.

3. कामगार संघटनांची स्थापना

अ. 1926 चा कामगार संघटना कायदा:

- **कायदा**: या कायदाने कामगार संघटनांना कायदेशीर मान्यता दिली आणि त्यांच्या नोंदणीसाठी आणि कार्यासाठी आराखडा तयार केला.
- **परिणाम**: या कायदाने विविध क्षेत्रांमध्ये कामगार संघटनांच्या स्थापनेला प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे कामगारांना औपचारिकपणे संघटित करणे आणि सामूहिक सौदेबाजी करणे शक्य झाले.

ब. उल्लेखनीय कामगार संघटना

- **अखिल भारतीय कामगार संघटना काँग्रेस (AITUC)**: 1920 मध्ये स्थापन झालेले ए. आय. टी. यू. सी. हे भारतातील पहिले राष्ट्रीय कामगार संघटना केंद्र होते, ज्याचा उद्देश विविध कामगार संघटनांना एकाच व्यासपीठाखाली एकत्र आणणे हा होता.
 - **मुख्य व्यक्तिमत्वे**: लाला लाजपत राय, एस. ए. डांगे आणि एन. एम. जोशी यांसारख्या नेत्यांनी प्रमुख भूमिका साकारल्या.
- **हिंदू मजदुर सभा** : 1952 मध्ये स्थापन झालेली ही संस्था कामगारांच्या हक्कांवर लक्ष केंद्रित करून कामगार चळवळीतील एका महत्त्वपूर्ण वर्गाचे प्रतिनिधित्व करत होती.

4. प्रमुख चळवळी आणि संप:

- **बॉम्बे टेक्सटाईल संप (1928)**: चांगले वेतन आणि कामकाजाच्या परिस्थितीच्या मागणीसाठी 1,00,000 हून अधिक कामगारांचा समावेश असलेला एक मोठा संप. संपाला तीव्र दडपशाहीला सामोरे जावे लागले परंतु संघटित श्रमाची ताकद अधोरेखित केली.
- **द रॉयल कमिशन ऑन लेबर (1931)**: कामगार परिस्थितीची चौकशी करण्यासाठी स्थापन करण्यात आले, ज्यामुळे काही धोरणात्मक शिफारसी झाल्या परंतु त्यात त्वरित फारसा बदल झाला नाही.

5. राजकीय चळवळींची भूमिका:

- **राष्ट्रवादाशी संबंध**: कामगार संघटनेच्या चळवळीचा व्यापक राष्ट्रवादी चळवळीशी जवळचा संबंध होता. अनेक कामगार संघटना नेते देखील भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमधील प्रमुख व्यक्ती होते.
- **गांधीवादी प्रभाव**: महात्मा गांधींनी कामगार हक्क आणि अहिंसक प्रतिकार यावर दिलेल्या भरामुळे अनेक कामगार संघटना नेते आणि चळवळी प्रभावित झाल्या.

6. कामगार संघटनांना भेडसावणारी आव्हाने:

- **दडपशाही:** कामगार चळवळी दडपण्यासाठी पोलिस कारवाई आणि कायदेशीर उपायांचा वापर करून ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी अनेकदा संप आणि निदर्शनांवर कारवाई केली.
- **विभाग:** कामगार संघटना चळवळ अनेकदा राजकीय आधारावर विभागली गेली होती, विविध संघटना वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांशी जुळल्या होत्या, ज्यामुळे सामूहिक सौदेबाजीचे प्रयत्न कमकुवत झाले.

7. कामगार संघटनेच्या चळवळीचा प्रभाव

- **जागरूकता आणि एकत्रीकरण:** या चळवळीमुळे कामगारांमध्ये त्यांचे हक्क आणि सामूहिक कृतीची गरज याबद्दल जागरूकता निर्माण झाली. यामुळे कामगारांना अधिक चांगल्या परिस्थितीची व्यवस्था करण्यासाठी आणि मागणी करण्यासाठी अधिकार मिळाले.
- **कायदेविषयक बदल:** कामगार संघटनांच्या प्रयत्नांमुळे स्वातंत्र्यानंतर किमान वेतन, कामाची परिस्थिती आणि संघटित होण्याचा अधिकार यासह कामगार कायदे लागू करण्यात योगदान मिळाले.
- **वारसा:** कामगार संघटनेच्या चळवळीने स्वतंत्र भारतात कामगार हक्कांच्या सक्रियतेसाठी पायाभरणी केली, ज्याचा आगामी दशकांपर्यंत धोरणे आणि कामगार परिदृश्यावर प्रभाव पडला.

PRAYAAS

भारतातील राष्ट्रीय चळवळीच्या उद्याची कारणे

1. वसाहतवादी जुलूम:

- अवजड कर आणि जमीन महसूल प्रणालीसह ब्रिटीश सरकारच्या शोषणकारी धोरणांमुळे शेतकरी आणि शेतकऱ्यांमध्ये व्यापक आर्थिक संकट निर्माण झाले.
- रौलट कायदा (1919) यासारख्या आक्रमक कायदे आणि कृतींमुळे भारतीय लोकांमध्ये संताप आणि संताप निर्माण झाला.

2. आर्थिक शोषण:

- ब्रिटीश वसाहतवादी अर्थव्यवस्थेने ब्रिटीश उद्योगांच्या हितसंबंधांना प्राधान्य दिले, ज्यामुळे भारतातील औद्योगिकीकरण आणि पारंपारिक हस्तकलेचा ऱ्हास झाला.
- दादाभाई नौरोजी यांच्यासारख्या नेत्यांनी प्रस्तावित केलेल्या 'द ड्रेडन ऑफ वेल्थ थिअरी' ने ब्रिटीश धोरणांनी भारतातून ब्रिटनमध्ये संसाधनांची कशी हेराफेरी केली यावर प्रकाश टाकला.

3. सामाजिक सुधारणा आणि जागृती:

- राजा राममोहन रॉय आणि स्वामी विवेकानंद यांच्या नेतृत्वाखालील 19 व्या शतकातील सामाजिक सुधारणा चळवळींनी सामाजिक अन्यायांविषयी जागरूकता वाढवली आणि भारतीयांमध्ये ऐक्याची भावना निर्माण केली.
- शिक्षण आणि साक्षरतेच्या प्रचारामुळे मध्यमवर्गांमध्ये राजकीय चेतना वाढण्यास हातभार लागला.

4. सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन:

- 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतीय संस्कृती, साहित्य आणि वारशाच्या पुनरुज्जीवनामुळे भारतीयांमध्ये अभिमानाची आणि ओळखीची भावना निर्माण झाली.
- भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेससारख्या संघटनांनी (1885 मध्ये स्थापन झालेल्या) राजकीय सहभागासाठी आणि हक्क आणि स्वशासन यावर चर्चा करण्यासाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले.

5. जागतिक घटनांचा प्रभाव:

- पहिल्या महायुद्धाने (1914-1918) ब्रिटिश संसाधनांचा निचरा केला आणि आर्थिक अडचणींमुळे भारतीय सैनिक आणि नागरिकांमधील असंतोष वाढला.
- रशियातील बोलशेविक क्रांतीने (1917) जागतिक स्तरावर साम्राज्यवादविरोधी भावना प्रेरित केल्या, ज्याचा भारतीय नेते आणि विचारवंतांवर प्रभाव पडला.

6. राजकीय संघटनांची निर्मिती:

- भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि अखिल भारतीय मुस्लिम लीगसह विविध राजकीय संघटनांच्या स्थापनेने राजकीय मागण्या आणि सक्रियतेसाठी संरचित मार्ग प्रदान केले.
- काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग यांच्यातील लखनौ कराराने (1916) ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध संयुक्त आघाडीचे प्रतिनिधित्व केले.

7. लोकचळवळींचा उदय:

- जालियनवाला बाग हत्याकांडासारख्या घटनांमुळे (1919) जनतेचा आक्रोश वाढला आणि समाजातील विविध घटकांना राष्ट्रीय चळवळीत सहभागी करून घेतले.
- महात्मा गांधींसारख्या नेत्यांनी अहिंसक प्रतिकार आणि लोकसमुद्रीकरणाची धोरणे आणली, ज्यामुळे चळवळ अधिक सर्वसमावेशक झाली.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या (INC) स्थापनेसाठी जबाबदार घटक:

1885 मध्ये स्थापन झालेली भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (आय. एन. सी.) भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील एक महत्त्वपूर्ण राजकीय शक्ती म्हणून उदयास आली. त्याच्या निर्मितीसाठी अनेक घटकांनी योगदान दिले:

1. वसाहतीक शोषण:

- **आर्थिक धोरणे:** ब्रिटीश वसाहतवादी प्रशासनाने शोषक आर्थिक धोरणे लादली ज्यामुळे भारतीय उद्योग आणि शेतीवर विपरित परिणाम झाला. अवजड कर आकारणी, संपत्तीचा निचरा आणि औद्योगिकीकरणामुळे भारतीय लोकांमध्ये असंतोष निर्माण झाला.

- **प्रतिनिधीत्वाची मागणी:** ब्रिटीश धोरणांबद्दल वाढत्या असंतोषामुळे सुशिक्षित भारतीयांनी त्यांच्या चिंता व्यक्त करण्यासाठी आणि प्रशासनात राजकीय प्रतिनिधीत्वाची मागणी करण्यासाठी एक व्यासपीठ शोधले.

2. सामाजिक आणि शैक्षणिक सुधारणा

- **वाढता मध्यमवर्ग:** 19व्या शतकाच्या उत्तरार्धात पाश्चिमात्य शिक्षणाने मोठ्या प्रमाणात प्रभावित झालेल्या सुशिक्षित मध्यम वर्गाचा उदय झाला. हा वर्ग राजकीय समस्यांबद्दल अधिकाधिक जागरूक झाला आणि प्रशासनात अधिक सहभागासाठी इच्छुक होता.
- **सामाजिक सुधारणा चळवळी:** राजा राममोहन रॉय आणि ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्यासारख्या प्रभावशाली समाजसुधारकांनी आधुनिक शिक्षण आणि सामाजिक जागृतीला प्रोत्साहन दिले आणि राजकीय एकत्रीकरणाची पायाभरणी केली.

3. एकसंध व्यासपीठाची गरज:

- **विविध हितसंबंध:** भारतातील विविध प्रादेशिक, जाती आणि धार्मिक गटांना अद्वितीय आव्हानांचा सामना करावा लागला. आय. एन. सी. च्या स्थापनेने विविध हितसंबंधांना एकत्र येण्यासाठी आणि ब्रिटीश राजवटीविरुद्धच्या समान तक्रारींचे एकत्रितपणे निराकरण करण्यासाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले.
- **राष्ट्रवाद:** सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन आणि भारतीय वारशाचा अभिमान यामुळे वाढलेल्या राष्ट्रवादाच्या भावनेने विविध गटांना राजकीय कृतीसाठी एकत्र येण्यास प्रोत्साहित केले.

4. ब्रिटीश उदारमतवादाचा प्रभाव:

- **राजकीय आकांक्षा:** घटनात्मकता आणि नागरी हक्कांवर भर देणाऱ्या ब्रिटीश उदारमतवादी परंपरेने भारतीय नेत्यांवर प्रभाव पाडला. ब्रिटीश राजवटीत सुधारणा आणि अधिक स्वायत्तता आणण्यासाठी त्यांनी अशाच चौकटीचा वापर करण्याचा प्रयत्न केला.
- **घटनात्मक सुधारणांमध्ये सहभाग:** इंडियन नॅशनल असोसिएशनसारख्या (1876 मध्ये स्थापन झालेल्या) पूर्वीच्या संघटनांनी सुधारणांचे समर्थन करण्यास आधीच सुरुवात केली होती आणि आय. एन. सी. ने या प्रयत्नांवर भर दिला.

5. प्रमुख नेत्यांची भूमिका:

- **अॅलन ऑक्टोव्हियन ह्युम:** एक निवृत्त ब्रिटिश नागरी सेवक, ह्युम यांनी आय. एन. सी. च्या स्थापनेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. भारतीयांच्या राजकीय आकांक्षांना ब्रिटिश सरकारशी रचनात्मक संवाद साधण्यासाठी एक व्यासपीठ म्हणून त्यांनी काँग्रेसची कल्पना केली.
- **सुरुवातीचे नेते:** दादाभाई नौरोजी, गोपाळ कृष्ण गोखले आणि बाळ गंगाधर टिळक यांच्यासारख्या प्रभावशाली व्यक्तींनी त्यांची स्वतःची विचारधारा आणि धोरणे आय. एन. सी. कडे आणली, ज्यामुळे त्यांची उद्दिष्टे आणि दृष्टीकोन तयार करण्यास मदत झाली.

6. आंतरराष्ट्रीय घटनांचा प्रभाव:

- **जागतिक राष्ट्रवादी चळवळी:** युरोप आणि अमेरिकासारख्या जागतिक स्तरावर राष्ट्रवादी चळवळींच्या उदयाने भारतीय नेत्यांना वसाहतवादी राजवटीपासून स्वनिर्णय आणि स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी प्रेरित केले.
- **पहिले स्वातंत्र्ययुद्ध (1857):** जरी ते दडपले गेले असले, तरी हे बंड ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध संयुक्त आघाडीच्या गरजेबद्दल जागरूकता निर्माण करते आणि सामूहिक कारवाईची क्षमता अधोरेखित करते.

7. विद्यमान राजकीय यंत्रणेबद्दलची निराशा

- **मर्यादित सुधारणा-1861** चा भारतीय परिषद कायदा आणि त्यानंतरच्या सुधारणांमुळे प्रतिनिधित्व आणि स्वायत्ततेसाठीच्या भारतीय मागण्यांची पुरेशी पूर्तता झाली नाही, ज्यामुळे निराशा झाली आणि अधिक संघटित राजकीय कारवाईची हाक देण्यात आली.
- **प्रतिनिधीत्वाचा अभाव:** विधानपरिषदेत लक्षणीय भारतीय प्रतिनिधीत्वाची अनुपस्थिती यामुळे नेत्यांना भारतीय हक्कांचे समर्थन करू शकणारी राजकीय संघटना स्थापन करण्यास प्रवृत्त केले.

सुरक्षा झडप सिद्धांत आणि भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची (आय. एन. सी.) निर्मिती:

सुरक्षा झडप सिद्धांत ही एक संकल्पना आहे जी 1885 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या (आय. एन. सी.) स्थापनेचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी वापरली जाते. काही इतिहासकारांनी प्रस्तावित केलेला हा सिद्धांत सूचित करतो की ब्रिटीश सरकारने भारतीय लोकांमधील वाढत्या राष्ट्रवादी भावना आणि असंतोषाला दिशा देण्यासाठी आणि नियंत्रित करण्यासाठी एक साधन म्हणून आय. एन. सी. ची स्थापना केली. येथे या सिद्धांताचा आणि त्याच्या परिणामांचा तपशीलवार तपशील आहे.

1. वसाहतवादी राजवटीचा संदर्भ:

- **वाढता असंतोष:** 19व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, ब्रिटिश वसाहतवादी धोरणांबाबत भारतीयांमध्ये असंतोष वाढत होता. आर्थिक शोषण,

सामाजिक अन्याय आणि राजकीय बहिष्कार यामुळे व्यापक अशांतता निर्माण झाली.

- **प्रतिनिधित्वाची मागणी:** सुशिक्षित भारतीय त्यांच्या राजकीय हक्कांबद्दल अधिकाधिक जागरूक होत होते आणि त्यांनी त्यांच्या तक्रारी व्यक्त करण्यासाठी व्यासपीठाची मागणी केली.

2. प्रतिसाद म्हणून आय. एन. सी. ची निर्मिती:

- **ब्रिटिश रणनीती:** ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी या वाढत्या असंतोषाचे व्यवस्थापन करण्याची गरज ओळखली. आय. एन. सी. च्या स्थापनेकडे वसाहतवादी व्यवस्थेला धोका न देता या भावनांना एक मार्ग प्रदान करण्याचा एक मार्ग म्हणून पाहिले गेले.
- **राजकीय सहभाग:** भारतीयाना राजकीय संघटना स्थापन करण्याची परवानगी देऊन, ब्रिटिशांनी त्यांना नियंत्रित राजकीय संवादात गुंतवून ठेवण्याचे उद्दिष्ट ठेवले, ज्यामुळे अशांतता किंवा हिंसक उठाव होण्याची शक्यता कमी झाली.

3. सेफ्टी व्हॉल्व्ह म्हणून आय. एन. सी. ची वैशिष्ट्ये:

- **मध्यम दृष्टीकोन:** सुरुवातीच्या आय. एन. सी. ने आमूलाग्र कृती करण्याऐवजी याचिका आणि चर्चेद्वारे सुधारणा शोधत मध्यम दृष्टीकोन स्वीकारला. हे स्थैर्य राखण्याच्या ब्रिटिशांच्या हिताशी सुसंगत होते.
- **तक्रारीसाठीचे व्यासपीठ:** आय. एन. सी. ने एक व्यासपीठ म्हणून काम केले जेथे सुशिक्षित भारतीय ब्रिटिश धोरणांविषयी त्यांच्या चिंता व्यक्त करू शकले, ज्यामुळे प्रशासनात सहभागाची भावना निर्माण झाली आणि अधिक तीव्र स्वरूपाच्या निषेधांना प्रतिबंध झाला.

4. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा सहभाग:

- **अॅलन ऑक्टोव्हियन ह्यूमची भूमिका:** ह्यूम, एक निवृत्त ब्रिटिश नागरी सेवक, यांनी आय. एन. सी. च्या स्थापनेत महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांचा असा विश्वास होता की एक राजकीय पक्ष भारतीयाना आकांक्षा क्रांतीऐवजी रचनात्मक संवादात आणू शकतो.
- **नियंत्रणाची धारणा:** आय. एन. सी. ला प्रोत्साहन देऊन, ब्रिटिशांचा असा विश्वास होता की ते राष्ट्रवादी चळवळीला नियंत्रणात ठेवू शकतात, आणि वसाहती अधिकाऱ्यांना मान्य असलेल्या चौकटीत मागण्या राहतील याची खात्री करून घेतली.

5. सुरक्षा झडप सिद्धांताच्या मर्यादा

- **राष्ट्रवादी भावनांचे कमी आकलन:** या सिद्धांताच्या टीकाकारांचा असा युक्तिवाद आहे की ते भारतीयामधील स्वातंत्र्याच्या खऱ्या इच्छेस कमी लेखते. आय. एन. सी. लवकरच केवळ सुरक्षा कमानीच्या पलीकडे स्वशासनाचे समर्थन करणाऱ्या महत्त्वपूर्ण राजकीय शक्तीमध्ये विकसित झाली.
- **अतिरेकी प्रवृत्तीचा उदय:** भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये, विशेषतः बाळ गंगाधर टिळकांसारख्या नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली, अधिक मूलगामी गटांच्या उदयाने, पक्षामध्ये केवळ राष्ट्रवादी आकांक्षा असतील या कल्पनेला आव्हान दिले.

6. सुरक्षा झडपापासून राष्ट्रीय चळवळीकडे संक्रमण

- **धोरणात बदल:** आय. एन. सी. ची ताकद आणि लोकप्रियता जसजशी वाढत गेली, तसतशी ती अधिक ठाम धोरणे स्वीकारू लागली, ज्यामुळे असहकार चळवळ आणि सविनय कायदेभंग चळवळ यासारख्या लोकचळवळींना चालना मिळाली.
- **व्यापक सहभाग:** आय. एन. सी. ने विविध सामाजिक गट आणि प्रदेशांचा समावेश करून आपला पाया विस्तारला, उच्चभ्रू राजकीय संवादासाठी मर्यादित व्यासपीठावरून स्वातंत्र्यासाठीच्या जनआंदोलनात रूपांतर केले.

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा मवाळ टप्पा:

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा मवाळ टप्पा म्हणजे 1885 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या (आय. एन. सी.) स्थापनेपासून ते सुमारे 1905 पर्यंतच्या राष्ट्रवादी चळवळीच्या सुरुवातीच्या काळाचा संदर्भ आहे. राजकीय अधिकार आणि स्वशासन साध्य करण्यासाठी सावध आणि सुधारणावादी दृष्टीकोन हे या टप्प्याचे वैशिष्ट्य होते.

1. आय. एन. सी. ची पार्श्वभूमी आणि निर्मिती:

- **स्थापना:** ब्रिटिश सरकारशी राजकीय संवादासाठी एक व्यासपीठ तयार करण्याच्या उद्देशाने, 1885 मध्ये एलन ऑक्टोव्हियन ह्यूमसह सुशिक्षित भारतीयाना एका गटाने भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना केली होती.
- **उद्दिष्टे:** सुरुवातीच्या नेत्यांनी राजकीय जागृतीला चालना देण्याचा, घटनात्मक सुधारणांमध्ये सहभागी होण्याचा आणि याचिका आणि चर्चेद्वारे भारतीयाना तक्रारींचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न केला.

2. प्रमुख नेते:

- **मवाळ नेते:** या टप्प्यातील प्रमुख नेत्यांमध्ये दादाभाई नौरोजी, गोपाळ कृष्ण गोखले आणि डब्ल्यू. सी. बनर्जी यांचा समावेश होता. राजकीय

अधिकार साध्य करण्यासाठी हळूहळू सुधारणा आणि घटनात्मक पद्धतींवर त्यांचा विश्वास होता.

- **उदारमतवादी विचारांचा प्रभाव:** अनेक उदारमतवादी नेत्यांवर ब्रिटीश उदारमतवादी कल्पनांचा प्रभाव होता आणि त्यांनी तात्काळ स्वातंत्र्य मिळवण्याऐवजी आतून व्यवस्थेत सुधारणा करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले होते.

3. मावाळाच्या टप्प्याची वैशिष्ट्ये

- **कार्यपद्धती:** याचिका, ठराव आणि ब्रिटीश अधिकाऱ्यांशी संवाद हे या दृष्टिकोनाचे वैशिष्ट्य होते. आय. एन. सी. ने घटनात्मक सुधारणांवर लक्ष केंद्रित केले आणि शांततापूर्ण मार्गाने भारतीय हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करण्याचा प्रयत्न केला.
- **सुधारणांसाठी मागणी:** प्रमुख मागण्यांमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश आहे:
 - विधानपरिषदेत भारतीयांचे प्रतिनिधित्व वाढवणे.
 - जुलमी धोरणे आणि कर आकारणी कमी करणे.
 - भारतीयांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीमध्ये शैक्षणिक सुधारणा आणि सुधारणा.

4. प्रमुख घटना आणि घडामोडी:

- **सुरुवातीची सत्रे:** आय. एन. सी. च्या सुरुवातीच्या सत्रांमध्ये मध्यम ठराव आणि सुधारणांच्या मागण्या होत्या. उदाहरणार्थ, कलकत्त्यातील 1906 च्या अधिवेशनात स्वराज्य आणि नागरी हक्कांची मागणी करणारे ठराव मंजूर करण्यात आले.
- **भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या उद्दिष्टांची निर्मिती:** आय. एन. सी. ने हळूहळू अधिक स्वायत्ततेसाठी एक दृष्टीकोन स्पष्ट करण्यास सुरुवात केली, ज्याची परिणती स्वशासनाच्या आवाहनात झाली.

5. आव्हाने आणि टीका:

- **मर्यादित परिणाम:** लक्षणीय सुधारणा अंमलात आणण्याच्या ब्रिटीश सरकारच्या अनिच्छेमुळे मध्यम दृष्टिकोनास अनेकदा आव्हानांचा सामना करावा लागला. आय. एन. सी. च्या याचिकांकडे वारंवार दुर्लक्ष केले गेले.
- **जहालवादाचा उदय:** सुधारणांच्या संघ गतीमुळे निर्माण झालेल्या निराशेमुळे बाळ गंगाधर टिळकांसारख्या अतिरेकी नेत्यांचा उदय झाला, ज्यांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी अधिक थेट आणि आक्रमक दृष्टिकोनाचे समर्थन केले.

6. उग्रवादी टप्प्यातील संक्रमण:

- **बंगालची फाळणी (1905):** प्रशासकीय कारणांमुळे बंगालची फाळणी करण्याचा ब्रिटिशांचा निर्णय, परंतु हिंदू आणि मुस्लिमांमध्ये फूट पाडण्याचे धोरण म्हणून व्यापकपणे समजला जाणारा, यामुळे राष्ट्रवादी भावना जागृत झाल्या. वसाहतवादी धोरणाच्या या कृतीमुळे व्यापक निषेध झाला आणि आय. एन. सी. मधील धोरणांमध्ये बदल झाला.
- **आय. एन. सी. मध्ये फूट:** उदारमतवादी नेतृत्वाच्या असंतोषाची परिणती 1907 मध्ये आय. एन. सी. च्या विभाजनात झाली, ज्यामध्ये उदारमतवादी आणि अतिरेकी त्यांच्या दृष्टिकोनात वेगळे झाले. यामुळे प्रामुख्याने मध्यम टप्प्यातून स्वातंत्र्यलढ्याच्या अधिक मूलगामी टप्प्याकडे लक्षणीय संक्रमण झाले.

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात जहालवादाचा उदय

हा टप्पा प्रामुख्याने 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीला, अंदाजे 1905 ते 1920 दरम्यान उदयास आला.

1. संदर्भ आणि पार्श्वभूमी:

- **मवाळाबद्दल असंतोष:** मध्यममार्गी पद्धतींच्या माध्यमातून महत्त्वपूर्ण राजकीय सवलती मिळवण्यात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या (आय. एन. सी.) अपयशामुळे भारतीय लोकसंख्येतील काही घटकांमध्ये, विशेषतः तरुणांमध्ये आणि अधिक कट्टरपंथी नेत्यांमध्ये निराशा वाढली.
- **बंगालची फाळणी (1905):** बंगालची फाळणी करण्याचा ब्रिटिशांचा निर्णय हा अतिरेक्यांच्या उदयासाठी एक महत्त्वपूर्ण उत्प्रेरक होता. या कृतीकडे हिंदू आणि मुस्लिमांमध्ये फूट पाडण्याचा, जातीय तणाव वाढवण्याचा आणि व्यापक रोष निर्माण करण्याचा प्रयत्न म्हणून पाहिले गेले.

2. जहालवादाचे प्रमुख नेते

- **बाळगंगाधर टिळक:** अनेकदा 'भारतीय राष्ट्रवादाचे जनक' म्हणून ओळखले जाणारे, टिळक यांनी थेट कारवाईचे समर्थन केले आणि त्यांचा असा विश्वास होता की स्वराज्य (स्वराज) हा प्रत्येक भारतीयाचा जन्मसिद्ध अधिकार आहे. "स्वराज हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मला मिळेल", या त्यांच्या घोषणेने अनेकांना प्रेरणा दिली.

- लाला लाजपत राय आणि बिपिन चंद्र पाल: टीळकांबरोबरच हे नेते आय. एन. सी. च्या अतिरेकी शाखेतील मध्यवर्ती व्यक्ती होते. ब्रिटीश सत्तेला आव्हान देण्यासाठी अधिक मूलगामी पद्धतींच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला.

3. जहालवादी धोरणाची वैशिष्ट्ये:

- जहालवादी डावपेच: ब्रिटिश वस्तूवर बहिष्कार (स्वदेशी चळवळ), असहकार आणि अगदी क्रांतिकारी कारवायांसह अधिक संघर्षात्मक डावपेच स्वीकारण्यावर अतिरेकी विश्वास ठेवतात.
- सामूहिक एकत्रीकरण: जहालवादी नेत्यांनी या संघर्षात जनतेला सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न केला, मोर्चे, निदर्शने आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित केले ज्यामुळे राष्ट्रीय ओळख आणि एकतेला चालना मिळाली.
- सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन: भारतीय संस्कृती, वारसा आणि अभिमानाचे पुनरुज्जीवन करण्यावर लक्षणीय भर देण्यात आला. अतिरेकी नेत्यांनी भारतीय भाषांच्या वापराला प्रोत्साहन दिले आणि पारंपरिक हस्तकला आणि उद्योगांना प्रोत्साहन दिले.

4. प्रमुख घटना आणि चळवळी:

- स्वदेशी चळवळ (1905): बंगालच्या फाळणीनंतर, स्वदेशी चळवळीने ब्रिटिश वस्तूवर बहिष्कार टाकण्याचे आणि स्वदेशी उद्योगांना प्रोत्साहन देण्याचे आवाहन केले. या चळवळीने समाजातील मोठ्या घटकांना, विशेषतः मध्यमवर्ग आणि विद्यार्थ्यांना संघटित केले.
- क्रांतिकारी कारवाया: अनुशीलन समिती आणि युगांतर सारख्या गटांच्या कृतींमध्ये पाहिल्याप्रमाणे, अतिरेक्यांच्या एका गटाने वसाहतवादी अधिकाऱ्यांविरुद्ध हिंसाचाराच्या कृत्यांसह क्रांतिकारी कृतींमध्ये सहभागी होण्यास सुरुवात केली.

5. सरकारी प्रतिसाद:

- दडपशाही: ब्रिटिशांनी अतिरेक्यांच्या वाढीला कठोर उपाययोजनांसह प्रतिसाद दिला, ज्यात अटक, सेन्सॉरशिप आणि निषेध दडपण्याचा समावेश होता. टिळकांसह प्रमुख नेत्यांना तुरुंगात टाकण्यात आले, ज्यामुळे राष्ट्रवादी भावना आणखी जागृत झाल्या.
- लाल बाल पाल त्रिकुट: लाल बाल पाल त्रिकुट (टिळक, लाजपत राय आणि बिपिन चंद्र पाल) यांच्या उदयामुळे अधिक संघटित आणि उग्रवादी राष्ट्रीय चळवळ सुरु झाली, ज्याने ब्रिटीश सत्तेला अधिक उघडपणे आव्हान दिले.

बंगालची फाळणी (1905):

येथे फाळणी, त्याची कारणे, परिणाम आणि स्वातंत्र्यलढ्यातील त्याची भूमिका यांचे तपशीलवार वर्णन आहे.

1. पार्श्वभूमी आणि संदर्भ:

- बंगालचा आकार आणि वैविध्य: भौगोलिकदृष्ट्या आणि लोकसंख्येच्या दृष्टीने बंगाल हा ब्रिटिश भारतातील सर्वात मोठा प्रांत होता. त्याची वैविध्यपूर्ण लोकसंख्या होती ज्यात विविध धार्मिक आणि वांशिक गटांचा समावेश होता.
- प्रशासकीय आव्हाने: ब्रिटिश वसाहतवादी प्रशासनाला इतक्या मोठ्या आणि लोकसंख्येच्या प्रदेशाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आव्हानांचा सामना करावा लागला, ज्यामुळे प्रशासकीय कार्यक्षमतेबद्दल चर्चा झाली.

2. फाळणीची कारणे:

- प्रशासकीय कारणे: ब्रिटिश सरकारने अधिक चांगली प्रशासकीय कार्यक्षमता आणि प्रशासनाची गरज हे फाळणीचे प्राथमिक कारण असल्याचे नमूद केले. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की विभागणी अधिक प्रभावी व्यवस्थापन सुलभ करेल.
- राजकीय रणनीती: अनेक इतिहासकारांचा असा युक्तिवाद आहे की फाळणीमागील खरा हेतू फूट पाडणे आणि राज्य करणे हा होता. विशेषतः हिंदू आणि मुस्लिमांमध्ये जातीय फूट पाडून वाढत्या राष्ट्रवादी भावना कमकुवत करण्याचे ब्रिटिशांचे उद्दिष्ट होते.
- राष्ट्रवादी चळवळी: बंगालमधील राष्ट्रवादी चळवळींच्या उदयाने, विशेषतः भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि स्वदेशी चळवळीच्या माध्यमातून, इंग्रजांना सावध केले. या एकतेला कमकुवत करण्याचा एक मार्ग म्हणून या फाळणीकडे पाहिले गेले.

3. फाळणीचा तपशील:

- घोषणा: भारताच्या व्हाईसरॉय लॉर्ड कर्झन यांनी 19 जुलै 1905 रोजी फाळणीची घोषणा केली आणि ती 16 ऑक्टोबर 1905 रोजी लागू झाली. बंगालची विभागणी पुढीलप्रमाणे करण्यात आली:
- पश्चिम बंगाल: प्रामुख्याने हिंदू लोकसंख्या, मोठ्या प्रशासकीय संरचनेसह उर्वरित. पूर्व बंगाल: मुख्यतः मुस्लिम लोकसंख्या, जी स्वतंत्र प्रांत म्हणून तयार करण्यात आली होती.

4. फाळणीवरील प्रतिक्रिया:

- तात्काळ माघार: या फाळणीमुळे भारतीय जनतेतून, विशेषतः हिंदूंमध्ये व्यापक निषेध आणि विरोध निर्माण झाला, ज्यांनी याकडे

समुदायांमध्ये वैमनस्य पेरण्याचा प्रयत्न म्हणून पाहिले.

- **स्वदेशी चळवळ:** फाळणीला प्रतिसाद म्हणून, ब्रिटिश वस्तूवर बहिष्कार टाकण्याचे आणि भारतीय उत्पादनांना प्रोत्साहन देण्याचे समर्थन करत, स्वदेशी चळवळीला गती मिळाली.
- **सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन:** या फाळणीमुळे भारतीय संस्कृती आणि राष्ट्रवादाच्या पुनरुज्जीवनास चालना मिळाली, ज्यामुळे राष्ट्रीय अभिमान वाढविण्याच्या उद्देशाने विविध सांस्कृतिक संस्था, साहित्य आणि शैक्षणिक संस्थांची स्थापना झाली.

5. फाळणीचे परिणाम:

- **जातीय तणावात वाढ:** या फाळणीमुळे हिंदू आणि मुस्लिमांमधील जातीय तणाव वाढला आणि भविष्यातील विभागणीसाठी एक उदाहरण तयार झाले.
- **राष्ट्रवादी भावनांचे एकत्रीकरण:** फाळणीच्या विरोधात मोठ्या प्रमाणावर झालेल्या निदर्शनांमुळे राजकीय एकत्रीकरण आणि सक्रियतेत वाढ झाली, ज्यामुळे ब्रिटिश राजवटीच्या विरोधात वेगवेगळ्या पार्श्वभूमीतील लोकांना एकत्र आणले गेले.
- **फाळणीचे उलट परिणाम:** राष्ट्रवादी चळवळींच्या तीव्र दबावामुळे, ब्रिटिश सरकारने 1911 मध्ये फाळणी उलटवली. तथापि, जातीय संबंधांचे नुकसान आधीच झाले होते आणि फाळणीच्या वारशाचा भारतीय राजकारणावर प्रभाव कायम राहिला.

6. वारसा:

- **राष्ट्रवादी चळवळीवर परिणाम:** सुधारणांची मागणी करणाऱ्या आय. एन. सी. ला एका उदारमतवादी संस्थेपासून स्वातंत्र्याची मागणी करणाऱ्या जनआंदोलनात रूपांतरित करण्यात फाळणीने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
- **भविष्यातील विभागांचा प्रस्ताव:** बंगालच्या फाळणीच्या आसपासच्या घटनांमुळे नंतरच्या जातीय विभागणीचे पूर्वदर्शन झाले ज्याची परिणती 1947 मध्ये भारताच्या फाळणीमध्ये झाली.

स्वदेशी चळवळ: तपशीलवार माहिती आणि महत्त्व:

स्वदेशी चळवळ हा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा एक महत्त्वाचा भाग होता, ज्याचा उद्देश स्वदेशी वस्तूंना प्रोत्साहन देणे आणि ब्रिटिश वसाहतवादी धोरणांना प्रतिसाद म्हणून राष्ट्रीय अभिमान वाढवणे हा होता. 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीला, विशेषतः 1905 मधील बंगालच्या फाळणीच्या संदर्भात, याचा उदय झाला.

1. पार्श्वभूमी:

- **बंगालची फाळणी (1905):** जातीय आधारावर बंगालची फाळणी करण्याच्या ब्रिटिशांच्या निर्णयामुळे भारतीयांमध्ये व्यापक असंतोष निर्माण झाला. हिंदू आणि मुस्लिमांमध्ये फूट पाडण्याचा आणि राष्ट्रवादी चळवळ कमकुवत करण्याचा प्रयत्न म्हणून याकडे पाहिले गेले.
- **बहिष्कारासाठीचे आवाहन:** प्रत्युत्तरादाखल, बाळ गंगाधर टिळक, बिपिन चंद्र पाल आणि लाला लाजपत राय यांच्यासारख्या नेत्यांनी वसाहतवादी राजवटीचा प्रतिकार करण्यासाठी ब्रिटिश वस्तूवर बहिष्कार टाकण्याचे आणि भारतीय उत्पादनांना प्रोत्साहन देण्याचे आवाहन केले.

2. स्वदेशी चळवळीची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- **आर्थिक बहिष्कार:** या चळवळीने ब्रिटिश वस्तूंच्या बहिष्कारावर भर दिला, ज्यामुळे स्वदेशी उद्योगांना प्रोत्साहन मिळाले. यात कताई खादी (हाताने विणलेले कापड) आणि स्थानिक कारागीर आणि उत्पादकांना मदत करणे समाविष्ट होते.
- **सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन:** ही चळवळ केवळ आर्थिक नव्हती; भारतीय संस्कृती, वारसा आणि अभिमानाचे पुनरुज्जीवन करणे हे देखील त्याचे उद्दिष्ट होते. भारतीय चालीरीती, सण आणि परंपरा साजऱ्या करण्यासाठी कार्यक्रम आयोजित करण्यात आले होते.
- **राजकीय एकत्रीकरण:** स्वदेशी चळवळीने विद्यार्थी, महिला आणि ग्रामीण जनतेसह समाजातील विविध घटकांमध्ये राजकीय चेतना जागृत केली. यामुळे स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय सहभागाला प्रोत्साहन मिळाले.

3. प्रमुख घटना आणि उपक्रम:

- **ब्रिटिश वस्तूंचा बहिष्कार:** ब्रिटिश उत्पादनांच्या खरेदीला निरुत्साहित करण्यासाठी विविध मोहिमा सुरू करण्यात आल्या. सार्वजनिक निदर्शने आणि मिरवणुका आयोजित करण्यात आल्या, ज्यात सहभागींनी परदेशी वस्तू सार्वजनिकरित्या जाळल्या.
- **खादीला प्रोत्साहन:** महात्मा गांधींसारख्या नेत्यांनी नंतर खादीला लोकप्रिय केले, परंतु त्याची मुळे स्वदेशी चळवळीत सापडतात, जिथे तिला स्वावलंबन आणि राष्ट्रीय अभिमानाचे प्रतीक म्हणून प्रोत्साहन देण्यात आले.

- स्वदेशी उद्योगांची स्थापना: पूर्वी ब्रिटनमधून आयात केलेल्या वस्तूंचे उत्पादन करण्यासाठी अनेक लघु उद्योग आणि सहकारी संस्थांची स्थापना करण्यात आली. यामध्ये वस्त्रोद्योग, हस्तकला आणि इतर स्थानिक उत्पादनांचा समावेश होता.

4. स्वदेशी चळवळीचे महत्त्व:

- राष्ट्रीय एकता: या चळवळीने वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध सामूहिक कारवाईवर भर देत, विविध प्रदेश आणि समुदायांमधील भारतीयांमध्ये ऐक्याची भावना निर्माण केली.
- राजकीय जागृती: यामुळे भारतीय राष्ट्रवादी चळवळीत सुधारणांच्या मध्यम मागण्यांवरून स्वराज्य (स्वराज) मिळवण्याच्या अधिक मूलगामी दृष्टिकोनाकडे बदल झाला. त्याने लोकसंख्येच्या लक्षणीय भागाला स्वातंत्र्यलढ्यासाठी संघटित केले.
- आर्थिक स्वयंपूर्णता: या चळवळीने आर्थिक स्वयंपूर्णता आणि आत्मनिर्भरतेच्या कल्पनेचा पाया रचला, जे स्वातंत्र्यलढ्याच्या नंतरच्या टप्प्यांमध्ये महत्त्वपूर्ण विषय बनले.
- सांस्कृतिक ओळख: भारतीय वारसा आणि परंपरांवरील अभिमानाला प्रोत्साहन देत, भारताच्या सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनात त्याने महत्त्वाची भूमिका बजावली, ज्यामुळे ब्रिटिशांच्या श्रेष्ठत्वाच्या कथनांचा प्रतिकार करण्यास मदत झाली.

5. आव्हाने आणि घसरण:

- सरकारी दडपशाही: ब्रिटिश सरकारने आंदोलकांना अटक आणि हिंसाचारासह दडपशाहीच्या उपाययोजनांसह आंदोलनाला प्रतिसाद दिला.
- अंतर्गत विभागणी: कालांतराने, स्वातंत्र्य मिळवण्याच्या दृष्टिकोनाबाबत राष्ट्रवादी चळवळीत मतभेद निर्माण झाले, ज्यामुळे 1910 च्या दशकाच्या सुरुवातीपर्यंत चळवळीची तीव्रता कमी झाली.

सुरत विभाजन (1907): तपशीलवार माहिती आणि स्वातंत्र्य चळवळीवरील परिणाम:

सुरत विभाजन म्हणजे डिसेंबर 1907 मध्ये सुरत येथे झालेल्या अधिवेशनादरम्यान भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमधील (आय. एन. सी.) विभाजन होय. हे विभाजन भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक महत्त्वपूर्ण वळण ठरले, ज्यामुळे राष्ट्रवादी चळवळीत वेगळ्या विचारधारांचा उदय झाला.

1. पार्श्वभूमी संदर्भ:

- मवाळ विरुद्ध जहाल नेतृत्व: 1900 च्या दशकाच्या सुरुवातीपर्यंत, आय. एन. सी. ने दोन गट विकसित केले होते:
 - मवाळवादी: गोपाल कृष्ण गोखले आणि दादाभाई नौरोजी यांच्यासारख्या व्यक्तींच्या नेतृत्वाखाली, ज्यांनी घटनात्मक सुधारणा आणि ब्रिटिशांशी संवाद साधण्याचे समर्थन केले.
 - जहालवादी: बाळ गंगाधर टिळक, लाला लाजपत राय आणि बिपिन चंद्र पाल यांच्यासारख्या नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली, ज्यांनी ब्रिटिश धोरणांवर बहिष्कार आणि निषेध यासह अधिक थेट आणि संघर्षाच्या पद्धतींना पसंती दिली.
- वाढता तणाव: दोन्ही गटांमधील मतभेद विविध मुद्द्यांवर, विशेषतः स्वदेशी चळवळीचा दृष्टीकोन आणि बंगालच्या फाळणीला मिळालेला प्रतिसाद यावर तीव्र झाले. उदारमतवाद्यांनी अधिक तडजोडीचा दृष्टीकोन मागितला, तर अतिरेक्यांनी सक्रिय प्रतिकार करण्याचे आवाहन केले.

2. सुरत येथील फूट:

- सुरत येथील आय. एन. सी. अधिवेशन (1907): सुरत येथे झालेल्या आय. एन. सी. अधिवेशनात फूट स्पष्ट झाली. नेतृत्वाच्या पदांवरील मतभेद आणि स्वातंत्र्यलढ्याच्या दृष्टिकोनामुळे दोन्ही गटांमध्ये गरमागरम वादविवाद आणि संघर्ष झाले.
- परिणाम: सत्र गोंधळात संपले आणि अतिरेक्यांना बाजूला करण्यात आले. उदारमतवाद्यांनी आय. एन. सी. वर नियंत्रण मिळवले, ज्यामुळे दोन्ही गटांमध्ये औपचारिक फूट पडली.

3. सुरत विभाजनाचा परिणाम:

- राष्ट्रवादी चळवळीचे विभाजन: या विभाजनामुळे आय. एन. सी. ची एकता कमकुवत झाली, ज्यामुळे ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध एकसंध आघाडी सादर करणे कठीण झाले. या विभाजनामुळे राष्ट्रवादी चळवळीला तात्पुरता धक्का बसला.
- पर्यायी राष्ट्रवादी संघटनांचा उदय: विभाजनाच्या पार्श्वभूमीवर, अनेक अतिरेकी नवीन संघटना स्थापन करण्यासाठी आय. एन. सी. सोडून गेले किंवा गदर पक्ष आणि अनुशीलन समितीसारख्या विद्यमान संस्थांमध्ये सामील झाले, ज्यांनी क्रांतिकारी कार्यावर लक्ष केंद्रित केले.
- चळवळीला जहालवादाचे स्वरूप: या विभाजनामुळे स्वातंत्र्यलढ्याच्या कट्टरतावादाला हातभार लागला. तरुणांमध्ये तातडीची भावना निर्माण करत, जहाल नेत्यांनी थेट कारवाईचे समर्थन करणे सुरुच ठेवले. यामुळे भविष्यातील लोकचळवळींसाठी पायाभरणी झाली.
- जहालवाद्यांची तात्पुरती माघार: महात्मा गांधींसारख्या नेत्यांच्या उदयापर्यंत आय. एन. सी. मध्ये अतिरेकी मोठ्या प्रमाणात उपेक्षित राहिले, ज्यांनी अखेरीस वेगवेगळ्या गटांशी समेट केला आणि स्वातंत्र्यलढ्यासाठी अधिक एकीकृत दृष्टीकोन आणला.

- **ब्रिटिश धोरणांवर प्रभाव:** आय. एन. सी. मधील विभागीयामुळे इंग्रजांना अधिक दडपशाहीची भूमिका स्वीकारण्यास प्रवृत्त केले, त्यांना विश्वास होता की ते एका विखंडित राष्ट्रवादी चळवळीवर अधिक सहजपणे नियंत्रण ठेवू शकतात.

4. दीर्घकालीन परिणाम:

- **नवीन धोरणांचा उदय:** सुरतच्या विभाजनामुळे राष्ट्रवादी चळवळीतील विविध धोरणांचा शोध लागला, ज्यामुळे शेवटी असहकार चळवळ (1920) आणि सविनय कायदेभंग चळवळ (1930) यासारख्या चळवळींमध्ये लोकसमुद्रीकरणाच्या तंत्रांचा नंतरच्या काळात अवलंब करण्याचा मार्ग मोकळा झाला.
- **नेतृत्वाची उत्क्रांती:** या विभाजनामुळे आय. एन. सी. मधील नेतृत्वाचे उत्क्रांत स्वरूप सूचित झाले. कालांतराने, गांधींसारखे नेते उदयास आले, ज्यांनी अहिंसक आणि जन-आधारित दृष्टिकोनाचे समर्थन केले ज्याने अखेरीस नरमपंथी आणि अतिरेकी यांच्यातील मतभेद मिटवले.

अखिल भारतीय मुस्लिम लीगची स्थापना:

अखिल भारतीय मुस्लिम लीगची स्थापना 1906 मध्ये झाली आणि त्याने ब्रिटिश भारताच्या राजकीय परिदृश्यामध्ये, विशेषतः मुस्लिमांच्या हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करण्यात आणि स्वातंत्र्यलढ्यादरम्यान त्यांच्या हक्कांसाठी वकिली करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्याची निर्मिती, उद्दिष्टे आणि परिणाम यांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे.

1. पार्श्वभूमी:

- **वाढती राजकीय चेतना:** 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत भारतातील राजकीय परिदृश्य विकसित होत होते. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (आय. एन. सी.) राष्ट्रवादी आकांक्षांसाठी एक व्यासपीठ म्हणून वेग घेत होती, परंतु अनेक मुस्लिमांना प्रतिनिधित्व कमी वाटत होते.
- **प्रतिनिधित्वाबाबत चिंता:** 1905 मधील बंगालची फाळणी आणि त्यानंतरच्या घडामोडींमुळे मुस्लिमांमध्ये प्रामुख्याने हिंदू राष्ट्रवादी चळवळीतील त्यांचे राजकीय प्रतिनिधित्व आणि हक्कांबाबत चिंता निर्माण झाली.

2. मुस्लिम लीगची स्थापना:

- **प्रारंभिक बैठक:** अखिल भारतीय मुस्लिम लीगची स्थापना 30 डिसेंबर 1906 रोजी ढाका (आता ढाका, बांगलादेश) येथे मुस्लिम शैक्षणिक परिषदेच्या सत्रादरम्यान झाली.
- **प्रमुख व्यक्ती:** ढाकाचे नवाब सलीमुल्ला खान यांच्यासारख्या नेत्यांनी या निर्मितीचे नेतृत्व केले, ज्यांनी मुस्लिमांमध्ये पाठिंबा गोळा करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. इतर प्रमुख व्यक्तींमध्ये मोहम्मद अली जिन्ना यांचा समावेश होता, जे नंतर लीगचे प्रमुख नेते बनले.

3. मुस्लिम लीगची उद्दिष्टे:

- **राजकीय प्रतिनिधित्व:** भारतातील मुस्लिमांचे राजकीय हक्क आणि प्रतिनिधित्व सुरक्षित करणे हे मुस्लिम लीगचे प्राथमिक उद्दिष्ट होते. यामध्ये स्वतंत्र मतदार संघांचे समर्थन करणे आणि कोणत्याही घटनात्मक सुधारणांमध्ये मुस्लिमांच्या हितसंबंधांचा विचार केला जाईल याची खात्री करणे समाविष्ट होते.
- **मुस्लिम अस्मितेचे संरक्षण:** भारतातील मुस्लिमांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक अस्मितेचे रक्षण करणे हे लीगचे उद्दिष्ट होते आणि त्यांच्या विशिष्ट समस्यांकडे लक्ष देणाऱ्या विशिष्ट राजकीय आवाजाच्या गरजेवर भर देण्यात आला.
- **शिक्षण आणि समाज कल्याणाला प्रोत्साहन:** राजकीय उद्दिष्टांव्यतिरिक्त, लीगने मुस्लिमांमध्ये शिक्षण आणि सामाजिक कल्याणाला प्रोत्साहन देण्याचा, आर्थिक विकास आणि आधुनिकीकरणाला प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न केला.

4. उपक्रम आणि सुरुवातीची आव्हाने:

- **प्रारंभिक टप्पा:** सुरुवातीच्या काळात, लीगने मुस्लिम समुदायांचे आयोजन करणे, परिषदा आयोजित करणे आणि राजकीय हक्कांविषयी जागरूकता वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित केले. तथापि, आय. एन. सी. च्या तुलनेत लक्षणीय आकर्षण मिळविण्यासाठी त्याला संघर्ष करावा लागला.
- **ब्रिटिशांबरोबरची युती:** लीगने सुरुवातीला ब्रिटिश सरकारशी सहकारी भूमिका कायम ठेवली आणि आपली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी वसाहतवादी चौकटीत काम करण्याचा प्रयत्न केला.

5. प्रभावात वाढ:

- **लखनौ करार (1916):** लखनौ कराराद्वारे ब्रिटिशांकडून स्वशासनाची मागणी करण्यासाठी आय. एन. सी. शी युती केली तेव्हा मुस्लिम लीगचा प्रभाव लक्षणीय वाढला. या कराराचा उद्देश हिंदू आणि मुस्लिमांमधील संयुक्त प्रतिनिधित्व आणि परस्पर सहकार्य हा होता.

- **वाढता जातीय तणाव:** 1920 च्या उत्तरार्धात आणि 1930 च्या दशकात जातीय तणाव वाढत असताना, मुस्लिम लीगने मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र राजकीय ओळखीची गरज वाढवण्यास सुरुवात केली, ज्यामुळे त्याची उद्दिष्टे बदलली.

6. पाकिस्तानसाठी मागणी:

- **द्वि-राष्ट्र सिद्धांत:** हिंदू आणि मुस्लिम हे वेगवेगळे हितसंबंध असलेले वेगळे राष्ट्र आहेत असा युक्तिवाद करून मुहम्मद अली जिन्ना यांच्या नेतृत्वाखाली लीगने 'द्वि-राष्ट्र सिद्धांत' स्पष्ट करण्यास सुरुवात केली.
- **1940 चा ठराव:** मार्च 1940 मध्ये मंजूर झालेल्या लाहोर ठरावात औपचारिकपणे भारताच्या वायव्य आणि पूर्व भागात मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र राज्यांच्या निर्मितीची मागणी केली गेली, ज्यामुळे लीगच्या अजेंड्याला निर्णायक वळण मिळाले.

7. स्वातंत्र्य चळवळीवरील परिणाम:

- **राजकीय ध्रुवीकरण:** मुस्लिम लीगची स्थापना आणि त्यानंतरच्या मागण्यांमुळे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या राजकीय ध्रुवीकरणाला हातभार लागला. यामुळे हिंदू आणि मुस्लिमांमधील जातीय विभाजन अधोरेखित झाले.
- **फाळणीतील भूमिका:** स्वतंत्र मुस्लिम राज्यांसाठीच्या लीगच्या वकिलीची परिणती शेवटी 1947 मध्ये भारताच्या फाळणीत झाली, ज्यामुळे पाकिस्तानची निर्मिती झाली.

मोंटागू-चेम्सफोर्ड सुधारणा (1919):

मोंटागू-चेम्सफोर्ड सुधारणा ही भारत सरकार कायदा 1919 च्या माध्यमातून ब्रिटिश भारतात सादर करण्यात आलेल्या घटनात्मक सुधारणांची मालिका होती. या सुधारणा भारताच्या राजकीय परिदृश्याच्या उत्क्रांतीमध्ये महत्त्वपूर्ण होत्या आणि त्यांनी स्वशासनाच्या पुढील मागण्यांसाठी मंच तयार केला. सुधारणांचा, त्यांची वैशिष्ट्ये आणि त्यांच्या परिणामांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे.

1. पार्श्वभूमी संदर्भ:

- **पहिल्या महायुद्धाचा परिणाम:** पहिल्या महायुद्धाचा (1914-1918) भारतावर आर्थिक अडचणी आणि वाढलेल्या राजकीय अशांततेसह लक्षणीय परिणाम झाला. भारतीय जनतेने युद्धाच्या प्रयत्नांमध्ये योगदान दिले, ज्यामुळे युद्धानंतर राजकीय सवलतींच्या अपेक्षा वाढल्या.
- **भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस:** आय. एन. सी. अधिक स्वशासनाच्या मागण्यांबाबत अधिकाधिक आवाज उठवत होती. युद्धादरम्यान भारतीयांच्या योगदानाला प्रतिसाद म्हणून इंग्रजांनी सुधारणांचे आश्वासन दिले.

2. प्रमुख व्यक्ती:

- **एडविन मोंटागू:** भारताचे राज्य सचिव, ज्यांनी प्रशासनात भारतीय सहभाग वाढविण्याच्या उद्देशाने सुधारणांचे समर्थन केले.
- **लॉर्ड चेम्सफोर्ड:** त्यावेळी भारताचे व्हाईसरॉय, ज्यांनी प्रस्तावित बदल तयार करण्यासाठी मोंटागूसोबत काम केले.

3. मोंटागू-चेम्सफोर्ड सुधारणांची मुख्य वैशिष्ट्ये:

- **प्रांतांमधील दुहेरी शासन:** प्रांतांमध्ये दुहेरी शासनाची सुरुवात ही सर्वात उल्लेखनीय वैशिष्ट्यांपैकी एक होती. निवडून आलेले भारतीय मंत्री आणि ब्रिटिश अधिकारी यांच्यात जबाबदाऱ्या विभागल्या गेल्या:
 - **प्रांतीय विषय:** काही विषय (जसे आरोग्य, शिक्षण आणि शेती) भारतीय मंत्र्यांकडे हस्तांतरित करण्यात आले.
 - **राखीव विषय:** कायदा आणि सुव्यवस्था, वित्त आणि महसूल यासारखी प्रमुख क्षेत्रे ब्रिटिशांच्या नियंत्रणाखाली राहिली.
- **विधान परिषदांचा विस्तार:** सुधारणांमुळे केंद्रीय आणि प्रांतीय अशा दोन्ही स्तरांवरील विधान परिषदांचा विस्तार झाला:
 - **केंद्रीय विधान परिषद:** निवडून आलेल्या भारतीय प्रतिनिधींच्या मोठ्या संख्येसह सदस्यांची संख्या 60 वरून 104 पर्यंत वाढवण्यात आली.
 - **प्रांतीय विधान परिषदा:** अधिक निवडून आलेले सदस्य आणले गेले, जरी बहुमत अजूनही नियुक्त अधिकाऱ्यांकडे होते.
- **मताधिकार विस्तार:** सुधारणांचा उद्देश मतदानाचा विस्तार करणे, ज्यामुळे मोठ्या संख्येने भारतीयांना निवडणुकीत भाग घेता येईल. तथापि, मतदार अजूनही मर्यादित होते आणि लोकसंख्येच्या मोठ्या भागाला वगळण्यात आले होते.
- **प्रांतीय स्वायत्तता:** ह्या सुधारणांचा उद्देश प्रांतांना अधिक स्वायत्तता देणे हा होता, ज्यामुळे ब्रिटिशांच्या देखरेखीखाली असताना काही प्रमाणात स्वशासन शक्य झाले.

4. सुधारणांच्या मर्यादा:

- **अकार्यक्षम दुहेरी शासन:** दुहेरी शासन प्रणाली अप्रभावी असल्याबद्दल टीका केली गेली. जबाबदाऱ्यांच्या विभागणीमुळे अनेकदा भारतीय मंत्री आणि ब्रिटिश अधिकारी यांच्यात संघर्ष निर्माण झाला, ज्यामुळे प्रशासकीय अकार्यक्षमता निर्माण झाली.

- **मर्यादित मताधिकार:** मतदारांची संख्या वाढवूनही, सुधारणांमुळे अल्पसंख्याक सुशिक्षित भारतीयांना मतदानाचा अधिकार मर्यादित राहिला आणि बहुसंख्यांक वगळले गेले.
- **खऱ्या सत्तेचा अभाव:** अनेक भारतीय नेत्यांना असे वाटले की या सुधारणा खऱ्या अर्थाने सत्ता प्रदान करण्यासाठी किंवा भारतीय जनतेच्या स्वशासनाच्या आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी पुरेशा नाहीत.

5. स्वातंत्र्य चळवळीवरील परिणाम:

- **वाढलेली राजकीय जागृती:** या सुधारणांमुळे भारतीयांमध्ये मोठ्या प्रमाणात राजकीय जमवाजमव झाली आणि कायदेविषयक प्रक्रिया आणि राजकीय चर्चांमध्ये त्यांचा सहभाग वाढला.
- **राष्ट्रवादी भावनेची वाढ:** सुधारणांच्या अपुरेपणामुळे राष्ट्रवादी भावना आणि संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या मागण्यांना चालना मिळाली, ज्यामुळे भविष्यातील चळवळींसाठी पायाभरणी झाली.
- **नवीन नेत्यांचा उदय:** राजकीय परिदृश्याने नवीन नेते आणि पक्षांचा उदय पाहिला, जे अखेरीस ब्रिटीश सत्तेला अधिक जोमाने आव्हान देतील.
- **रौलेट कायद्यावरील प्रतिसाद:** मॉन्टागू-चेम्सफोर्ड सुधारणांवरील असंतोषामुळे 1919 मध्ये रौलेट कायद्याविरुद्ध व्यापक निषेध झाला, ज्याचा उद्देश मतभेद दडपणे आणि वसाहतवादी नियंत्रण वाढवणे हा होता.

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यावर पहिल्या महायुद्धाचा प्रभाव:

पहिल्या महायुद्धाचे (1914-1918) भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यावर लक्षणीय परिणाम झाले, राजकीय गतिशीलतेला पुन्हा आकार दिला, जनतेतील असंतोष वाढवला आणि स्वशासनाच्या मागण्यांना गती दिली. भारतीय राष्ट्रवादी चळवळीवर युद्धाच्या परिणामाचा तपशीलवार तपशील येथे आहे.

1. आर्थिक परिणाम:

- **युद्ध खर्च:** ब्रिटीश सरकारने करांमध्ये लक्षणीय वाढ केली आणि युद्धाच्या प्रयत्नांना निधी पुरवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात कर्ज घेतले. यामुळे भारतीय लोकसंख्येवर आर्थिक ताण आला, परिणामी जीवनावश्यक वस्तूंच्या किंमती वाढल्या आणि मोठ्या प्रमाणात महागाई वाढली.
- **अन्नधान्याची टंचाई:** युद्धामुळे कृषी उत्पादन आणि वितरण विस्कळीत झाले, ज्यामुळे अन्नधान्याची तीव्र टंचाई निर्माण झाली. परिणामी आलेल्या दुष्काळामुळे, विशेषतः 1918 च्या इन्फ्लूएंझा महामारीमुळे, मोठ्या प्रमाणात त्रास झाला आणि जीवितहानी झाली.
- **कामगार वर्गातील अशांतता:** कामगारांनी चांगले वेतन आणि कामकाजाच्या परिस्थितीची मागणी केल्यामुळे आर्थिक अडचणींमुळे कामगारांमध्ये अशांतता निर्माण झाली आणि संप झाले. कामगार वर्गाला संघटित करण्यासाठी आणि विविध गटांमध्ये एकजुटीची भावना निर्माण करण्यासाठी ही अशांतता महत्त्वपूर्ण होती.

2. राजकीय जागृती:

- **राजकीय सहभागात वाढ:** अनेक भारतीयांना युद्ध प्रयत्नांमधील त्यांच्या योगदानामुळे राजकीय जागरूकता आणि सहभागाची भावना वाढली, ज्यामुळे अधिक राजकीय प्रतिनिधित्व आणि अधिकारांची मागणी वाढली.
- **नवीन गटांची निर्मिती:** या युद्धामुळे विविध राजकीय संघटनांची स्थापना झाली, ज्यांचा उद्देश विविध समुदायांच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करणे हा होता, ज्यात बाल गंगाधर टिळक आणि एनी बेझंट यांच्या नेतृत्वाखालील होमरूल लीगचा समावेश होता, ज्यांनी स्वशासनाचे समर्थन केले.

3. सुधारणांच्या अपेक्षा:

- **राजकीय सवलतींची आश्वासने:** ब्रिटीश सरकारने युद्धासाठी भारताचा पाठिंबा मिळवण्याच्या प्रयत्नात, युद्धानंतर राजकीय सुधारणांचे आश्वासन दिले. तथापि, या आश्वासनांच्या अस्पष्ट स्वरूपामुळे भारतीय नेत्यांमध्ये संशयवाद आणि निराशा वाढली.
- **मोंटेगू-चेम्सफोर्ड सुधारणा (1919):** युद्धानंतर आणलेल्या मर्यादित सुधारणांवरील असंतोष, जे अपेक्षेपेक्षा कमी पडले, त्यामुळे स्वशासनासाठी आणखी आंदोलन झाले.

4. राष्ट्रवादी चळवळींचा उदय:

- **वसाहतवादविरोधी भावना:** युद्धाच्या आर्थिक आणि सामाजिक परिणामांमुळे वसाहतवादविरोधी भावना तीव्र झाल्या. अनेक भारतीय ब्रिटीशांकडे मित्रांऐवजी जुलमी म्हणून पाहू लागले, ज्यामुळे राष्ट्रवादी चळवळींना पाठिंबा वाढला.
- **नेत्यांची भूमिका:** 1915 मध्ये दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात परतलेल्या महात्मा गांधींसारख्या नेत्यांनी वाढत्या असंतोषाचा फायदा घेतला. गांधींनी अहिंसक प्रतिकारासाठी वकिली केली आणि चंपारण सत्याग्रह (1917) आणि खेडा सत्याग्रह (1918) सारख्या मोहिमांद्वारे जनतेला

संघटित केले.

5. सांप्रदायिक तणाव

- **रौलट कायदा (1919):** वाढत्या अशांततेला प्रतिसाद म्हणून इंग्रजांनी रौलट कायदा संमत केला, ज्याने असहमतीच्या विरोधात दडपशाहीच्या उपाययोजनांना परवानगी दिली. या कायद्याला व्यापक निषेध आणि हिंसाचाराला सामोरे जावे लागले, ज्यात एप्रिल 1919 मध्ये अमृतसरमधील जालियनवाला बाग हत्याकांड समाविष्ट होते, ज्यामुळे ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध संताप आणखी वाढला.
- **मुस्लिम लीगची स्थापना:** वाढत्या हिंदू राष्ट्रवादाच्या पार्श्वभूमीवर मुस्लिम हितसंबंधांचे रक्षण करण्याच्या गरजेवर भर देत, युद्धकाळात मुस्लिम लीगने आपले स्थान मजबूत केले.

6. वाढलेली संघटना आणि जमवाजमव:

- **नवीन नेतृत्वाचा उदय:** युद्धाच्या काळात गांधींसह नेत्यांच्या नवीन पिढीचा उदय झाला, जे वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध भारतीयांच्या मोठ्या प्रमाणात जमवाजमव करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतील.
- **राष्ट्रवादी एकता:** हा काळ राष्ट्रवादी चळवळीतील विविध गटांना एकत्र आणण्याच्या प्रयत्नांचा साक्षीदार ठरला, ज्याची परिणती आय. एन. सी. आणि मुस्लिम लीग यांच्यातील लखनौ करार (1916) सारख्या युतीमध्ये झाली.

लखनौ करार हा भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (आय. एन. सी.) आणि अखिल भारतीय मुस्लिम लीग यांच्यात डिसेंबर 1916 मध्ये झालेला एक महत्त्वपूर्ण करार होता. हिंदू-मुस्लिम ऐक्याला चालना देणारा आणि त्या काळातील राजकीय परिदृश्याला आकार देणारा हा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक निर्णायक क्षण ठरला. लखनौ करार, त्याची पार्श्वभूमी, तरतुदी आणि परिणाम यांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे.

1. पार्श्वभूमी संदर्भ:

- **वाढती राजकीय जागृती:** 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत, आर्थिक अडचणी आणि ब्रिटीश राजवटीबद्दलच्या असंतोषामुळे भारतीयांमध्ये स्वशासन आणि राजकीय प्रतिनिधीत्वाची मागणी वाढत होती.
- **जातीय तणाव:** स्वातंत्र्याची सामायिक उद्दिष्टे असूनही हिंदू आणि मुस्लिमांमध्ये तणाव होता. प्रामुख्याने हिंदू असलेल्या आय. एन. सी. आणि मुस्लिम लीगकडे सुरुवातीला स्वतंत्र हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करणारे म्हणून पाहिले जात होते.
- **एकतेची गरज:** दोन्ही गटांच्या नेत्यांनी, विशेषतः पहिल्या महायुद्धानंतर ब्रिटीश सरकारने वचन दिलेल्या राजकीय सवलतींच्या प्रकाशात, वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध संयुक्त आघाडी सादर करण्यासाठी सहकार्याची गरज ओळखली.

2. प्रमुख व्यक्ती:

- **महात्मा गांधी:** वाटाघाटीमध्ये थेट सहभागी नसले तरी, त्यांचे भारतात परत येणे आणि एकतेच्या समर्थनाने राजकीय वातावरणावर प्रभाव पाडला.
- **मुहम्मद अली जिन्ना:** मुस्लिम लीगचे एक प्रमुख नेते, जिना यांनी मुस्लिमांच्या हक्कांचे समर्थन करण्यात आणि दोन्ही गटांमधील संवाद सुलभ करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
- **बाल गंगाधर टिळक:** आय. एन. सी. मधील एक प्रमुख व्यक्ती, त्यांनी मुस्लिम लीगच्या सहकार्यासाठी जोर दिला.

3. लखनौ कराराच्या तरतुदी:

- **स्वशासन:** या करारात भारतासाठी अधिक स्वशासनासह भरीव घटनात्मक सुधारणांची मागणी करण्यात आली.
- **स्वतंत्र मतदार संघ:** त्यांनी मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र मतदार संघ स्वीकारले, मुस्लिम मतदारांकडून मुस्लिम उमेदवार निवडले जातील याची खात्री करून घेतली. मुस्लिमांच्या राजकीय हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी हे आवश्यक असल्याचे मानले जात होते.

4. लखनौ कराराचा प्रभाव:

- **युती मजबूत करणे:** या करारामुळे आय. एन. सी. आणि मुस्लिम लीग यांच्यातील युती मजबूत झाली आणि स्वातंत्र्याच्या लढ्यात सहकार्याची भावना निर्माण झाली.
- **वाढीव राजकीय एकत्रीकरण:** यामुळे दोन्ही समुदायांमध्ये अधिक राजकीय जमवाजमव झाली आणि राष्ट्रीय चळवळीत सहभागास प्रोत्साहन मिळाले.
- **ब्रिटीश प्रतिसाद:** लखनौ करारात दाखवलेल्या एकतेमुळे ब्रिटीश सरकार चिंतित झाले आणि भारतीय मागण्यांवर अधिक गांभीर्याने विचार करण्यास भाग पाडले गेले.

- **भविष्यातील मागण्यांसाठी पायाभरणी:** या कराराने 1919 च्या मॉंटगु-चेम्सफोर्ड सुधारणांसह घटनात्मक सुधारणांसाठी भविष्यातील मागण्यांसाठी पायाभरणी केली.

5. आव्हाने आणि मर्यादा:

- **अंतर्गत असंतोष:** लखनौ कराराचे सुरुवातीचे यश असूनही अंतर्गत विभागणी कायम राहिली. आय. एन. सी. आणि मुस्लिम लीगमधील काही गट आपापल्या समुदायांसाठी महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर तडजोड करण्याबाबत सावध होते.
- **एकता टिकवण्यात अपयश:** लखनौ करारादरम्यान निर्माण झालेली एकता दीर्घकाळ टिकू शकली नाही, कारण त्यानंतरच्या घटनांमध्ये जातीय राजकारणाचा उदय आणि शेवटी पाकिस्तानची मागणी यामुळे धुवीकरण वाढले.

होमरूल चळवळ:

होमरूल चळवळ ही 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या भारतातील एक महत्त्वपूर्ण राजकीय चळवळ होती, ज्याचा उद्देश ब्रिटिश साम्राज्यात स्वशासन प्राप्त करणे हा होता. हा वसाहतवादी राजवटीबद्दलच्या वाढत्या असंतोषाचा प्रतिसाद होता आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक निर्णायक टप्पा होता.

1. पार्श्वभूमी

- **वाढता राष्ट्रवाद:** 19व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि 20व्या शतकाच्या सुरुवातीस संपूर्ण भारतात राष्ट्रवादी भावनांमध्ये वाढ झाली. भारतीयांना अधिक राजकीय अधिकार आणि प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी विविध सामाजिक-राजकीय चळवळी उदयाला येत होत्या.
- **आर्थिक अडचणी:** ब्रिटिश राजवटीत आर्थिक शोषण, व्यापक गरिबी आणि दुष्काळ यामुळे व्यापक असंतोष निर्माण झाला. पहिल्या महायुद्धाने या समस्यांना आणखी तीव्र केले, ज्यामुळे राजकीय सवलतीची मागणी वाढली.

2. प्रमुख व्यक्तिमत्त्वे:

- **बाळ गंगाधर टिळक:** बऱ्याचदा 'स्वराज्य चळवळीचे जनक' म्हणून ओळखले जाणारे, टिळक हे स्वशासनाची कल्पना लोकप्रिय करण्यात महत्त्वपूर्ण होते. त्यांनी होमरूलच्या मागणीबाबत जनमत एकत्रित करण्याचा प्रयत्न केला.
- **एनी बेझंट:** एक प्रमुख ब्रिटिश समाजसुधारक आणि भारतीय राष्ट्रवादाच्या प्रबळ समर्थक, त्या या चळवळीत सामील झाल्या आणि तिच्या संघटनात्मक कौशल्यांद्वारे आणि सार्वजनिक भाषणांद्वारे होमरूलचे समर्थन करत, ती टिळकांसोबत त्यातील प्रमुख व्यक्ती बनली.

3. होमरूल चळवळीची वैशिष्ट्ये:

- **स्वशासनाची मागणी:** ऑस्ट्रेलिया आणि कॅनडासारख्या ब्रिटिश साम्राज्यातील स्वशासित राज्यांप्रमाणेच भारतासाठी स्वशासन सुरक्षित करणे हा प्राथमिक उद्देश होता.
- **होम रूल लीगची निर्मिती:** दोन मुख्य लीगची स्थापना करण्यात आली:
 - **इंडियन होम रूल लीग:** 1916 मध्ये टिळक यांनी स्थापन केलेली ही लीग संपूर्ण भारतात जनतेचा पाठिंबा गोळा करण्यावर केंद्रित होती.
 - **ऑल इंडिया होमरूल लीग:** एनी बेझंट यांनी स्थापन केलेल्या या लीगचा उद्देश शिक्षण, सार्वजनिक सभा आणि मोहिमांद्वारे स्वराज्याला प्रोत्साहन देणे हा होता.
- **सामूहिक जमवाजमव:** या चळवळीने जनतेचा पाठिंबा मिळवण्यासाठी रॅली आयोजित करणे, पत्रके वितरीत करणे आणि सार्वजनिक वादविवादात भाग घेणे यासह विविध रणनीती अवलंबल्या. या कार्याचा प्रचार करण्यासाठी टिळक आणि बेझंट यांनी मोठ्या प्रमाणावर दौरा केला.
- **राजकीय शिक्षण:** लीगनी भारतीय जनतेला त्यांच्या हक्कांविषयी आणि स्वयंशासनाच्या गरजेबद्दल शिक्षित करण्यावर भर दिला आणि लोकांमध्ये राजकीय जागृतीला प्रोत्साहन दिले.

4. होमरूल चळवळीचा प्रभाव:

- **वाढलेली राजकीय चेतना:** भारतीयांमध्ये, विशेषतः मध्यमवर्गात राजकीय चेतना वाढवण्यात आणि राष्ट्रवादी चळवळीला पाठिंबा मिळवून देण्यात या चळवळीने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
- **भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे बळकटीकरण:** होमरूल चळवळीच्या कल्पना आणि मागण्यांचा आय. एन. सी. वर प्रभाव पडला, ज्यामुळे काँग्रेसमधील विविध गटांमधील सहकार्य वाढले.
- **नवीन युतीची निर्मिती:** या चळवळीने मुस्लिम लीगसह विविध राष्ट्रवादी गटांमधील भविष्यातील सहकार्यासाठी पायाभरणी केली.

- **ब्रिटिश सरकारकडून प्रतिसाद:** चळवळीची लोकप्रियता आणि त्याने लादलेल्या दबावामुळे ब्रिटिश सरकारने घटनात्मक सुधारणांचा विचार केला, ज्याची परिणती 1919 च्या मॉटगु-चेम्सफोर्ड सुधारणांमध्ये झाली.

5. आव्हाने आणि घसरण:

- **अंतर्गत विभागणी:** विशेषतः काँग्रेसमध्ये आणि हिंदू आणि मुस्लिमांमध्ये विविध विचारधारांच्या उदयामुळे एकता राखण्यासाठी या चळवळीला आव्हानांचा सामना करावा लागला.
- **ब्रिटिश दडपशाही:** सरकारने वाढत्या आंदोलनाला दडपशाहीने प्रतिसाद दिला, ज्यात अटक आणि वृत्तपत्रांच्या सेन्सॉरशिपचा समावेश होता.
- **विचलित लक्ष:** पहिल्या महायुद्धानंतर, नवीन नेते उदयास येताच चळवळीची गती कमी झाली आणि निषेधाच्या अधिक मूलगामी पद्धतींवर लक्ष केंद्रित झाले, ज्यामुळे महात्मा गांधींसारख्या व्यक्तींची संख्या वाढली.

गांधीवादी युग (1915-1947): तपशीलवार विवरण:

गांधीवादी युग म्हणजे भारतीय इतिहासातील महात्मा गांधी 1915 मध्ये भारतात परतल्यापासून 1947 मध्ये भारताच्या स्वातंत्र्यापर्यंतचा काळ. हा काळ गांधींच्या राजकीय सक्रियतेच्या अद्वितीय दृष्टिकोनामुळे चिन्हांकित झाला, ज्याने ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध अहिंसक प्रतिकार आणि सामूहिक जमवाजमव यावर भर दिला. प्रमुख चळवळी, तत्वज्ञान आणि परिणाम अधोरेखित करणारे गांधीवादी युगाचे तपशीलवार वर्णन येथे आहे.

1. पार्श्वभूमी संदर्भ:

- **दक्षिण आफ्रिकेतून परतणे:** दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांच्या हक्कांसाठी यशस्वीरित्या वकिली केल्यानंतर गांधी 1915 मध्ये भारतात परतले. तेथील त्यांच्या अनुभवांनी त्यांच्या अहिंसक प्रतिकार (सत्याग्रह) या तत्वज्ञानाला आकार दिला.
- **उदयोन्मुख राष्ट्रवाद:** 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात, स्वशासन आणि राजकीय हक्कांच्या वाढत्या मागण्यांसह, भारतात राष्ट्रवादी भावनांमध्ये वाढ झाली.

2. प्रमुख तत्वज्ञान:

- **सत्याग्रह:** गांधींचे सत्याग्रह किंवा 'सत्य शक्ती' हे तत्त्व अहिंसक प्रतिकार आणि सविनय कायदेभंग यावर जोर देत असे. नैतिक शक्ती सामाजिक आणि राजकीय बदल घडवून आणू शकते असा त्यांचा विश्वास होता.
- **अहिंसा:** अहिंसेची संकल्पना (अहिंसा) ही गांधींच्या तत्वज्ञानाच्या केंद्रस्थानी होती, जी शांततापूर्ण निषेध आणि सर्व जीवनासाठी आदर दर्शवते.
- **स्वावलंबन (स्वदेशी):** गांधींनी आर्थिक स्वयंपूर्णता आणि भारतीय निर्मित उत्पादनांच्या वापराला प्रोत्साहन दिले, विशेषतः खादीच्या (हाताने विणलेले कापड) कताईद्वारे.

3. प्रमुख चळवळी आणि घटना:

- **चंपारण सत्याग्रह (1917):** शेतकऱ्यांना प्रभावित करणाऱ्या जुलमी लागवड पद्धतींच्या विरोधात गांधींनी बिहारमधील चंपारण येथे त्यांच्या पहिल्या मोठ्या आंदोलनाचे नेतृत्व केले. यामुळे त्यांनी भारतीय राजकारणात प्रवेश केला आणि भविष्यातील चळवळींसाठी दिशा निश्चित केली.
- **खेडा सत्याग्रह (1918):** गुजरातमधील खेडा येथे, पिकांचे नुकसान आणि उच्च करांमुळे प्रभावित झालेल्या शेतकऱ्यांसाठी गांधींनी कर सवलतीच्या मागणीसाठी मोहीम आयोजित केली. या चळवळीला सरकारकडून सवलती मिळवण्यात यश आले.
- **रौलेट कायदा निषेध (1919):** दमनकारी रौलेट कायदा लागू केल्याने व्यापक निदर्शने झाली. असहकारावर भर देत गांधींनी देशव्यापी संप पुकारला. याची परिणती अमृतसरमधील जालियनवाला बाग हत्याकांडात झाली, ज्यामुळे ब्रिटिशविरोधी भावना तीव्र झाल्या.
- **असहकार चळवळ (1920-1922):** गांधींनी अहिंसक मार्गाने ब्रिटिश राजवटीचा प्रतिकार करण्यासाठी ही चळवळ सुरू केली आणि भारतीयांना ब्रिटिश संस्था, वस्तू आणि सन्मानांवर बहिष्कार टाकण्याचे आवाहन केले. या आंदोलनाला प्रचंड पाठिंबा मिळाला परंतु 1922 मध्ये चौरी चौरा येथे झालेल्या हिंसक घटनेनंतर ते स्थगित करण्यात आले.
- **दांडी यात्रा (दांडी मार्च, 1930):** इंग्रजांनी लादलेल्या मीठ कराला प्रतिसाद म्हणून, गांधींनी मीठ तयार करण्यासाठी समुद्राकडे 240 मैलांचा मोर्चा काढला, जे अन्यायकारक कायद्यांना विरोध दर्शवते. सविनय कायदेभंगाच्या या कृतीमुळे स्वातंत्र्य चळवळीला राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पाठिंबा मिळाला.
- **भारत छोडो आंदोलन (1942):** गांधींनी दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान भारतातील ब्रिटिश राजवटीचा त्वरित अंत करण्याचे आवाहन केले. या

चळवळीत व्यापक सहभाग दिसून आला परंतु तीव्र दडपशाहीला सामोरे जावे लागले. गांधी आणि इतर नेत्यांना अटक करण्यात आली, परंतु या चळवळीने वसाहतवादविरोधी भावना लक्षणीयरीत्या वाढवल्या.

4. सामाजिक समस्यांबाबत गांधींचा दृष्टिकोन:

- **जातीय सलोखा:** गांधींनी हिंदू-मुस्लिम ऐक्यावर भर दिला, जातीय सलोख्याचे समर्थन केले आणि अस्पृश्यतेसारख्या सामाजिक कुप्रथांविरुद्ध काम केले.
- **महिलांचे सक्षमीकरण:** गांधींनी स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन दिले आणि बालविवाह आणि विधवा पुनर्विवाह यासारख्या समस्यांकडे लक्ष वेधले.
- **आर्थिक स्वावलंबन:** त्यांनी खादीच्या वापराला प्रोत्साहन दिले आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना देण्याच्या उद्देशाने ग्रामीण विकासाला प्रोत्साहन दिले.

5. आव्हाने आणि टीका:

- **अंतर्गत मतभेद:** गांधींच्या पद्धतीवर कधीकधी सुभाषचंद्र बोस आणि क्रांतिकारी गटांसारख्या अधिक मूलगामी दृष्टिकोनांना अनुकूल असलेल्या नेत्यांकडून टीका केली जात असे.
- **भारताची फाळणी:** गांधींच्या अखंड भारताच्या दृष्टीकोनात जातीय राजकारणाच्या उदयासह आव्हानांचा सामना करावा लागला, ज्यामुळे शेवटी 1947 मध्ये भारताची फाळणी झाली, ज्याला त्यांनी विरोध केला पण ते रोखू शकले नाहीत.

6. वारसा आणि प्रभाव

- **जागतिक प्रभाव:** गांधींच्या अहिंसेच्या तत्वज्ञानाने जगभरातील नागरी हक्क चळवळींना प्रेरित केले, मार्टिन ल्यूथर किंग ज्युनिअर आणि नेल्सन मंडेलासारख्या नेत्यांवर प्रभाव पाडला.
- **स्वातंत्र्यलढ्यातील भूमिका:** स्वातंत्र्यलढ्यासाठी जनतेला संघटित करण्यात गांधींनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली, स्वातंत्र्यासाठीचा लढा हा उच्चभ्रू नसून सामूहिक प्रयत्न होता.
- **सांस्कृतिक आणि सामाजिक बदल:** सामाजिक सुधारणांवर त्यांनी दिलेला भर, विशेषतः जातीच्या समस्यांकडे लक्ष देणे आणि लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देणे, याचा भारतीय समाजावर कायमस्वरूपी परिणाम झाला.

असहकार चळवळ (1920-1922):

असहकार चळवळ हा महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक महत्त्वाचा टप्पा होता आणि अहिंसक मार्गाने ब्रिटीश राजवटीचा प्रतिकार करण्याचा त्याचा उद्देश होता. या चळवळीने भारतीय राष्ट्रवादी चळवळीच्या स्वरूपामध्ये लक्षणीय बदल घडवून आणला आणि देशभरातील लाखो भारतीयांना संघटित केले. असहकार चळवळ, तिची उत्पत्ती, उद्दिष्टे, प्रमुख घटना आणि परिणामांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे.

1. पार्श्वभूमी

- **पहिल्या महायुद्धाचा परिणाम:** पहिल्या महायुद्धाने (1914-1918) भारतातील आर्थिक अडचणी वाढवल्या, ज्यामुळे महागाई आणि अन्नधान्याची टंचाई निर्माण झाली. रौलेट कायदा (1919) यासारख्या ब्रिटीश सरकारच्या दडपशाहीच्या उपाययोजनांमुळे असंतोषाला चालना मिळाली.
- **जालियनवाला बाग हत्याकांड:** एप्रिल 1919 मध्ये अमृतसरमध्ये झालेल्या हत्याकांडामुळे ब्रिटीश राजवटीविरुद्धचा रोष वाढला आणि अधिक एकसंध आणि ठाम राष्ट्रीय चळवळीसाठी लोकांच्या भावना जागृत झाल्या.
- **गांधींचे भारतात परतणे:** 1915 मध्ये गांधी दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात परतले आणि त्यांच्याबरोबर अहिंसक प्रतिकारावर भर देणारे सत्याग्रहाचे तत्वज्ञान घेऊन आले.

2. चळवळीची उद्दिष्टे:

- **पूर्ण स्वातंत्र्य:** ब्रिटीश सत्ता नाकारून भारतासाठी संपूर्ण स्वराज्य (स्वराज) प्राप्त करणे हा या चळवळीचा उद्देश होता.
- **ब्रिटीश संस्थांचा बहिष्कार:** भारतीयांना ब्रिटीश शैक्षणिक संस्था, न्यायालये आणि सरकारी नोकऱ्यांमधून माघार घेण्याचे आणि ब्रिटीश वस्तूंचा बहिष्कार टाकण्याचे आवाहन करण्यात आले.
- **भारतीय स्वयंपूर्णतेला प्रोत्साहन:** या चळवळीने आर्थिक स्वयंपूर्णतेला चालना देण्यासाठी स्वदेशी उत्पादनांच्या, विशेषतः खादीच्या

वापराला प्रोत्साहन दिले.

3. प्रमुख घटना आणि उपक्रम:

- **चळवळीची सुरुवात:** अधिक स्वायत्तता आणि सुधारणांसाठी भारतीय मागण्या पूर्ण करण्यात ब्रिटिश सरकार अपयशी ठरल्यानंतर सप्टेंबर 1920 मध्ये असहकार चळवळ अधिकृतपणे सुरू करण्यात आली.
- **सामूहिक एकत्रीकरण:** गांधींनी पाठिंबा गोळा करण्यासाठी देशव्यापी मोहिमेचे आवाहन केले. त्यांनी विद्यार्थ्यांना शाळा आणि महाविद्यालयांवर बहिष्कार टाकण्याचे, वकिलांनी न्यायालयांचा राजीनामा देण्याचे आणि सरकारी कर्मचाऱ्यांनी आपल्या पदांचा राजीनामा देण्याचे आवाहन केले.
- **स्वदेशी चळवळ:** भारतीय निर्मित वस्तूंचा, विशेषतः खादीचा वापर आणि प्रचार करण्यावर लक्ष केंद्रित करून, या चळवळीने स्वदेशी भावनेला पुनरुज्जीवित केले.
- **सत्याग्रह मोहिमा:** संपूर्ण चळवळीदरम्यान, विविध स्थानिक सत्याग्रह मोहिमा आयोजित करण्यात आल्या, ज्यात समुदाय ब्रिटिश राजवटीच्या विरोधात अहिंसक निदर्शनांमध्ये सहभागी झाले.

4. मुख्य घडामोडी:

- **व्यापक सहभाग:** या चळवळीत विद्यार्थी, शेतकरी, महिला आणि मध्यमवर्गासह समाजातील विविध घटकांचा सहभाग दिसून आला. त्याने सर्व प्रदेश आणि समुदायातील लोकांना एकत्र आणले.
- **ब्रिटिश अधिकाऱ्यांकडून दडपशाही:** ब्रिटिश सरकारने नेते आणि कार्यकर्त्यांना अटक करणे, प्रसारमाध्यमांवर सेन्सॉरशिप आणि निदर्शनांवर हिंसक कारवाई यासह दडपशाहीने प्रतिसाद दिला.
- **चौरी चौरा घटना:** फेब्रुवारी 1922 मध्ये चौरी चौरा येथे झालेल्या हिंसक घटनेनंतर या आंदोलनाला मोठा धक्का बसला, जिथे जमावाने पोलिस ठाण्यावर हल्ला केला, परिणामी पोलिसांचा मृत्यू झाला. गांधींनी अहिंसेचे तत्त्व टिकवून ठेवण्यासाठी आंदोलन स्थगित करण्याचा निर्णय घेतला.

5. परिणाम :

- **चळवळीला स्थगिती:** फेब्रुवारी 1922 मध्ये, गांधींनी असहकार चळवळ आपल्या अहिंसक तत्वांपासून विचलित झाली असल्याचे सांगून ती अधिकृतपणे स्थगित केली.
- **राजकीय जागृती:** या चळवळीने भारतीय राजकारणातील एक निर्णायक टप्पा चिन्हांकित केला, कारण त्याने लाखो लोकांना राष्ट्रवादी गटात आणले आणि स्वातंत्र्यलढ्याला एक लोकचळवळ बनवले.
- **भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे बळकटीकरण:** या चळवळीने आय. एन. सी. ला पुनरुज्जीवित केले आणि गांधींना स्वातंत्र्यलढ्यातील एक प्रमुख नेते म्हणून स्थापित केले, ज्यामुळे पक्षातील त्यांचा प्रभाव वाढला.
- **अहिंसेचा वारसा:** या चळवळीने वसाहतवादी राजवटीविरुद्धच्या लढ्यातील रणनीती म्हणून अहिंसक प्रतिकारशक्तीला बळकटी दिली आणि भविष्यातील संघर्षासाठी एक उदाहरण स्थापन केले.

6. आव्हाने आणि टीका:

- **अंतर्गत असंतोष:** आंदोलनाच्या निलंबनामुळे अनेक समर्थकांमध्ये असंतोष निर्माण झाला ज्यांना या निर्णयामुळे निराश वाटले.
- **जहालवादाचा उदय:** राष्ट्रवादी चळवळीतील काही गटांनी निषेधाच्या अधिक मूलगामी पद्धतींचे समर्थन करण्यास सुरुवात केली, ज्यामुळे आय. एन. सी. मध्ये फूट पडली.
- **जातीय तणाव:** या चळवळीने जातीय तणाव देखील अधोरेखित केला, कारण विविध गटांनी एकता आणि स्वातंत्र्याच्या आवाहनाचा वेगळ्या प्रकारे अर्थ लावला.

सविनय कायदेभंग चळवळ

सविनय कायदेभंग चळवळ हा महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा एक प्रमुख टप्पा होता, ज्याचा उद्देश अहिंसक मार्गाने ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीचा प्रतिकार करणे हा होता. या चळवळीमुळे स्वातंत्र्याच्या लढ्यात लक्षणीय वाढ झाली आणि भारतीय लोकसंख्येच्या मोठ्या भागाला संघटित केले. सविनय कायदेभंग चळवळ, तिची उत्पत्ती, उद्दिष्टे, प्रमुख घटना आणि परिणामांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे.

1. पार्श्वभूमी संदर्भ:

- **महामंदीचा परिणाम:** 1920 च्या उत्तरार्धातील जागतिक आर्थिक मंदीमुळे भारतात मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी आणि आर्थिक संकट निर्माण

झाले, ज्यामुळे ब्रिटिश राजवटीबद्दल लोकांमध्ये असंतोष वाढला.

- **गोलमेज परिषदा:** गोलमेज परिषदांना (1930-1932) समाधानकारक राजकीय सवलती देण्यात अपयश आल्याने स्वशासन साध्य करण्यासाठी अधिक आक्रमक दृष्टिकोनाची मागणी वाढली.
- **सततची अशांतता:** भारतीय समाजातील विविध घटकांमध्ये वाढणारी राजकीय जागरूकता आणि असंतोषाने एका जनआंदोलनासाठी मंच तयार केला.

2. चळवळीची उद्दिष्टे:

- **संपूर्ण स्वातंत्र्य:** ब्रिटिश सत्ता नाकारत, या चळवळीने भारतासाठी संपूर्ण स्वराज्य (स्वराज) प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला.
- **करांची परतफेड न करणे:** ब्रिटिश सरकारने लादलेल्या अन्यायकारक कायदे आणि करांचे, विशेषतः मीठ कराचे पालन करण्यास नकार देणे हे प्राथमिक उद्दिष्टांपैकी एक होते.
- **जनतेचे एकत्रीकरण:** स्वातंत्र्यलढ्यात शेतकरी, कामगार आणि महिलांसह लोकसंख्येच्या मोठ्या भागाला सहभागी करून घेणे हा या चळवळीचा उद्देश होता.

3. प्रमुख घटना आणि उपक्रम:

- **मीठ मोर्चा (दांडी यात्रा, 1930):** ही चळवळ औपचारिकपणे 12 मार्च 1930 रोजी सुरू झाली, जेव्हा गांधींनी ब्रिटिश मीठ कायद्यांचे उल्लंघन करून सागरी पाण्यातून मीठ तयार करण्यासाठी साबरमती आश्रम ते दांडी या किनारपट्टीवरील गावापर्यंत 240 मैलांचा मोर्चा काढला. सविनय कायदेभंगाची ही कृती ब्रिटिश राजवटीविरुद्धच्या विरोधाचे प्रतीक बनली.
- **राष्ट्रव्यापी सविनय कायदेभंग:** मीठ संचलनानंतर, गांधींनी भारतीयांना कर भरण्यास नकार देण्याचे, ब्रिटिश वस्तूवर बहिष्कार टाकण्याचे आणि ब्रिटिश संस्थांमधून माघार घेण्याचे आवाहन केले. या चळवळीत देशभरात व्यापक सहभाग दिसून आला.
- **सामूहिक निदर्शने:** स्थानिक नेत्यांनी ब्रिटिश राजवटीच्या विरोधात निदर्शने, संप आणि निदर्शने आयोजित केली. या चळवळीत राष्ट्रवादी भावना आणि महिला आणि विद्यार्थ्यांसह विविध सामाजिक गटांच्या सहभागात लक्षणीय वाढ झाली.

4. सरकारी प्रतिसाद

- **दडपशाही आणि अटक:** ब्रिटिश सरकारने तीव्र दडपशाहीसह प्रतिसाद दिला, ज्यात निदर्शक आणि नेत्यांच्या सामूहिक अटकेचा समावेश होता. अनेक प्रमुख काँग्रेस नेत्यांसह गांधींना मे 1930 मध्ये अटक करण्यात आली.
- **हिसक दडपशाही:** लाठीचार्ज आणि अटकेसह निदर्शकांवरील पोलिसांच्या क्रौर्यामुळे ब्रिटिश अधिकाऱ्यांबद्दलचा राग आणि संताप वाढला.

5. चळवळीचे पुनरुज्जीवन

- **गांधींची सुटका आणि पुनरुज्जीवन:** तीव्र दडपशाहीनंतर, जानेवारी 1931 मध्ये गांधींची तुरुंगातून सुटका झाली. त्यांनी चळवळीचे नेतृत्व करणे सुरूच ठेवले आणि भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने सविनय कायदेभंग पुन्हा सुरू केला.
- **वाटाघाटी आणि गांधी-आयर्विन करार:** मार्च 1931 मध्ये, गांधींनी व्हाईसरॉय लॉर्ड आयर्विन यांच्याशी वाटाघाटी केल्या, ज्यामुळे गांधी-आयर्विन करार झाला, ज्यामुळे राजकीय कैद्यांची सुटका झाली आणि शांततापूर्ण निदर्शनांना परवानगी मिळाली. यामुळे आंदोलन तात्पुरते स्थगित करण्यात आले.

6. चळवळ पुन्हा सुरू करणे आणि आव्हाने

- **सविनय कायदेभंग पुन्हा सुरू करणे:** 1935 च्या भारत सरकार कायद्यातील भारतीय मागण्या पूर्ण करण्यात ब्रिटिश सरकार अपयशी ठरल्यानंतर 1932 मध्ये ही चळवळ पुन्हा सुरू झाली.
- **चळवळीचा दुसरा टप्पा:** दुसऱ्या टप्प्याला आव्हानांचा सामना करावा लागला कारण जातीय तणाव वाढला, विशेषतः हिंदू आणि मुस्लिमांमध्ये, ज्यामुळे राष्ट्रवादी चळवळीत फूट पडली.

7. परिणाम:

- **राजकीय जागृती:** सविनय कायदेभंग चळवळीने राजकीय जागरूकता लक्षणीयरीत्या वाढवली आणि स्वातंत्र्याच्या लढ्यात भारतीय समाजातील विविध घटकांना एकत्र आणले.
- **घटनात्मक सुधारणा:** या चळवळीमुळे ब्रिटिश सरकारच्या भारतात घटनात्मक सुधारणा आणण्याच्या निर्णयाला हातभार लागला, ज्यामुळे 1935 चा भारत सरकार कायदा लागू झाला.

- **आय. एन. सी. चे बळकटीकरण:** या चळवळीमुळे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस हा भारतीय आकांक्षांचे प्रतिनिधित्व करणारा प्रमुख राजकीय पक्ष म्हणून मजबूत झाला आणि स्वातंत्र्याच्या संघर्षात गांधींचा मध्यवर्ती व्यक्तिमत्व म्हणून उदय झाला.

8. वारसा:

- **अहिंसक प्रतिकार:** सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीने वसाहतवादी राजवटीविरुद्धच्या संघर्षातील कायदेशीर धोरण म्हणून अहिंसक प्रतिकार तत्वज्ञानाला बळकटी दिली.
- **भविष्यातील चळवळींसाठी प्रेरणा:** सविनय कायदेभंग चळवळीदरम्यान वापरल्या गेलेल्या तंत्रांनी आणि धोरणांनी 1942 च्या भारत छोडो आंदोलनासह त्यानंतरच्या चळवळींना प्रेरणा दिली.

गोलमेज परिषदा (1930-1932):

गोलमेज परिषदा ही 1930 ते 1932 दरम्यान लंडनमध्ये झालेल्या तीन बैठकांची मालिका होती, ज्याचा उद्देश भारतातील घटनात्मक सुधारणांवर चर्चा करणे आणि अधिक मोठ्या स्वशासनाच्या मागण्यांवर तोडगा काढणे हा होता. स्वातंत्र्यापूर्वी भारताच्या राजकीय परिदृश्याला आकार देण्यात या परिषदा महत्त्वपूर्ण ठरल्या. येथे परिषदा, त्यांचा संदर्भ, प्रमुख सहभागी, चर्चा आणि परिणामांचा तपशीलवार तपशील आहे.

1. पार्श्वभूमी संदर्भ:

- **राजकीय असंतोष:** असहकार चळवळ आणि सविनय कायदेभंग चळवळ यासारख्या चळवळींमुळे ब्रिटिश राजवटीबाबत भारतीयांमध्ये वाढलेला असंतोष परिषदांपर्यंतच्या काळात दिसून आला.
- **घटनात्मक सुधारणांची मागणी:** भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (आय. एन. सी.) आणि इतर राजकीय पक्ष महत्त्वपूर्ण सुधारणा आणि प्रशासनात अधिक भारतीय प्रतिनिधीत्वाचे समर्थन करत होते.
- **आधीच्या सुधारणांचे अपयश:** 1919 चा भारत सरकार कायदा भारतीय आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी अपुरा ठरला होता, ज्यामुळे प्रशासनासाठी एक नवीन चौकट तयार करण्याची मागणी केली गेली.

2. परिषदेची सुरुवात:

- **ब्रिटिश पुढाकार:** वाढत्या अशांततेचा सामना करत असलेल्या ब्रिटिश सरकारने वाटाघाटी करण्यासाठी आणि सुधारणांवर विचार करण्यासाठी गोलमेज परिषदा सुरू केल्या. पहिली परिषद नोव्हेंबर 1930 मध्ये आयोजित करण्यात आली होती.
- **उद्दिष्टे:** स्वशासन, जातीय प्रतिनिधित्व आणि विविध राजकीय गटांची भूमिका यासह भारताच्या भविष्यातील घटनात्मक चौकटीवर चर्चा करणे हा प्राथमिक उद्देश होता.

3. प्रमुख सहभागी:

- **भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (आय. एन. सी.):** महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील आय. एन. सी. ने सुरुवातीला संपूर्ण स्वशासनाचे समर्थन करत चर्चेत भाग घेतला.
- **इतर राजकीय पक्ष:** अखिल भारतीय मुस्लिम लीग, हिंदू महासभा आणि शीख समुदाय यासारख्या विविध गटांच्या प्रतिनिधींचा समावेश करण्यात आला.
- **ब्रिटिश अधिकारी:** ब्रिटिश शिष्टमंडळात भारताचे राज्य सचिव लॉर्ड इर्विन आणि ब्रिटिश सरकारचे विविध अधिकारी यासारख्या प्रमुख व्यक्तींचा समावेश होता.

4. प्रमुख परिषदा आणि चर्चा

- **पहिली गोलमेज परिषद (1930):**
 - **कालावधी:** नोव्हेंबर 1930 ते जानेवारी 1931.
 - **परिणाम:** गांधींनी आय. एन. सी. चे प्रतिनिधित्व केले परंतु भारतीय मतांचे एकमेव प्रतिनिधी नसल्याबद्दल त्यांना ब्रिटिशांकडून टीकेचा सामना करावा लागला. सरकारच्या दडपशाहीच्या उपाययोजनांमुळे आय. एन. सी. परिषदेवर बहिष्कार टाकत असल्याने ही परिषद कोणत्याही कराराशिवाय संपली.
- **दुसरी गोलमेज परिषद (1931):**
 - **कालावधी:** सप्टेंबर ते डिसेंबर 1931.
 - **मुख्य घडामोडी:** गांधी-इर्विन करारानंतर गांधी या परिषदेला उपस्थित होत्या, ज्यामुळे सविनय कायदेभंग चळवळ स्थगित झाली होती. चर्चा घटनात्मक सुधारणांवर केंद्रित होती, परंतु विशेषतः जातीय प्रतिनिधित्वासंदर्भात लक्षणीय मतभेद राहिले.

- **परिणाम:** एकमत झाले. आय. एन. सी. ने संपूर्ण अधिराज्य दर्जा मागितला, तर इंग्रजांनी स्वयंशासनाचे मर्यादित स्वरूप प्रस्तावित केले.

- **तिसरी गोलमेज परिषद (1932):**

- **कालावधी:** नोव्हेंबर 1932 ते डिसेंबर 1932.
- **मुख्य घडामोडी:** सांप्रदायिक पुरस्काराच्या माध्यमातून मुस्लिम, शीख आणि इतर समुदायांसाठी स्वतंत्र मतदार संघ सुरू करण्याच्या ब्रिटीश सरकारच्या निर्णयानंतर माघार घेतल्याने आय. एन. सी. ने या परिषदेला हजेरी लावली नाही.
- **परिणाम:** ब्रिटिशांनी 1935 च्या भारत सरकार कायद्याद्वारे पुढील सुधारणा प्रस्तावित केल्या, परंतु आय. एन. सी. च्या सहभागाच्या अभावामुळे चर्चेची परिणामकारकता मर्यादित झाली.

5. चर्चा केलेले प्रमुख मुद्दे:

- **सांप्रदायिक प्रतिनिधित्व:** विधिमंडळांमध्ये विविध धार्मिक आणि वांशिक समुदायांचे प्रतिनिधित्व हा वादाचा एक प्रमुख मुद्दा होता. स्वतंत्र मतदार संघांच्या ब्रिटीश प्रस्तावाला आय. एन. सी. च्या विरोधाचा सामना करावा लागला.
- **स्वशासन:** अधिक मोठ्या स्वशासनाची मागणी आणि ब्रिटीश साम्राज्यात भारताला एक अधिराज्य म्हणून दर्जा देणे हे मुख्य विषय होते.
- **भविष्यातील घटनात्मक आराखडा:** चर्चेमध्ये सरकारची रचना, केंद्र विरुद्ध प्रांतांचे अधिकार आणि विविध राजकीय गटांची भूमिका यांचा समावेश होता.

6. परिणाम:

- **भारत सरकार कायदा, 1935:** गोलमेज परिषदांमधील चर्चेमुळे अखेरीस भारत सरकार कायदा, 1935 तयार झाला, ज्याने प्रांतीय स्वायत्तता आणि संघराज्य संरचनेच्या स्थापनेसह महत्त्वपूर्ण सुधारणा सुरू केल्या.
- **राजकीय ध्रुवीकरण वाढ:** या परिषदांनी विविध राजकीय गटांमधील, विशेषतः आय. एन. सी. आणि मुस्लिम लीगमधील मतभेद अधोरेखित केले, ज्यामुळे जातीय तणाव वाढला.
- **वारसा:** गोलमेज परिषदांकडे भारताच्या घटनात्मक विकासातील एक महत्त्वपूर्ण पाऊल म्हणून पाहिले जाते, जे बहु-सांप्रदायिक समाजातील स्वातंत्र्यासाठी वाटाघाटी करण्याच्या गुंतागुंती प्रतिबिंबित करते.

महात्मा गांधी आणि बी. आर. आंबेडकर यांच्यात समानता आणि फरक

महात्मा गांधी आणि बी. आर. आंबेडकर हे स्वातंत्र्य आणि सामाजिक सुधारणांसाठीच्या भारतीय संघर्शातील दोन सर्वात प्रभावशाली व्यक्ती होते. समाजाचे उत्थान करणे आणि न्याय मिळवणे ही त्यांची समान उद्दिष्टे असली तरी त्यांची विचारधारा आणि दृष्टीकोन लक्षणीयरीत्या भिन्न होते. येथे त्यांच्या समानता आणि फरकांचा तपशीलवार तपशील खालीलप्रमाणे आहे.

समानता

1. **सामाजिक न्यायाप्रती वचनबद्धता:** गांधी आणि आंबेडकर दोघेही सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेसाठी वचनबद्ध होते आणि त्यांनी समाजातील उपेक्षित घटकांची, विशेषतः अस्पृश्यांची (दलित) स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न केला.
2. **राजकीय सक्रियता:** दोन्ही नेते भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रियपणे सहभागी झाले आणि ब्रिटीश राजवटीपासून स्वातंत्र्य मिळवण्याच्या उद्देशाने महत्त्वपूर्ण चळवळी आणि वाटाघाटीमध्ये सहभागी झाले.
3. **शिक्षण आणि जागृती:** सशक्तीकरणासाठी शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले. गांधींनी सर्वांसाठी मूलभूत शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले, तर आंबेडकरांनी उच्च शिक्षणाचे, विशेषतः शोषित वर्गाचे समर्थन केले.
4. **जातिव्यवस्थेवर टीका:** दोघांनीही जातिव्यवस्थेवर टीका केली, जरी त्याकडे लक्ष देण्याचा त्यांचा दृष्टीकोन वेगळा होता. गांधींनी हिंदू धर्मातून सुधारणांची मागणी केली, तर आंबेडकरांनी जातिव्यवस्थेचे संपूर्ण उच्चाटन करण्याचे आवाहन केले.
5. **संविधान सभेतील भूमिका:** आधुनिक भारताला आकार देण्यात दोघांनीही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेचे प्रमुख शिल्पकार होते, तर गांधींच्या अहिंसा आणि सामाजिक समानतेच्या तत्वांनी त्यांच्या संरचनेवर प्रभाव पाडला.

फरक

1. जातीकडे बघण्याचा दृष्टीकोन:

- **गांधी:** हिंदू समाजात आतून सुधारणा करण्यावर विश्वास ठेवून 'हरिजन' (देवाची मुले) यांच्या उन्नतीसाठी समर्थन केले. त्यांच्या कल्याणासाठी त्यांनी 'सर्वोदय' (सर्वांसाठी कल्याण) आणि 'हरिजन सेवक संघ' यासारख्या संकल्पनांना प्रोत्साहन दिले.
- **आंबेडकर:** जातिव्यवस्थेकडे स्वाभाविकपणे दडपशाही म्हणून पाहिले आणि ती पूर्णपणे रद्द करण्यासाठी युक्तिवाद केला. त्यांचा असा

विश्वास होता की दलितांना खरी मुक्ती केवळ बौद्ध किंवा इतर धर्मांमध्ये धर्मांतर करूनच मिळू शकते.

2. धर्माविषयीची मते:

- **गांधी:** कडूर हिंदू त्यांनी धर्माच्या नैतिक आणि आध्यात्मिक पैलूवर भर दिला आणि त्यांच्या श्रद्धा स्वातंत्र्याच्या व्यापक संघर्षात समाकलित करण्याचा प्रयत्न केला.
- **आंबेडकर:** दलितांवरील अत्याचाराचे साधन म्हणून हिंदू धर्मावर टीका केली. त्यांनी धर्मनिरपेक्षतेसाठी युक्तिवाद केला आणि बौद्ध धर्माला सामाजिक आणि आध्यात्मिक मुक्तीचे साधन म्हणून प्रोत्साहन दिले.

3. तात्विक पाया

- **गांधी:** त्यांनी त्यांचे तत्वज्ञान अहिंसा (अहिंसा) आणि सत्य (सत्य) मध्ये रुजवले. नैतिक शक्ती सामाजिक बदल घडवून आणू शकते असा त्यांचा विश्वास होता.
- **आंबेडकर:** सामाजिक समस्यांबाबत तर्कशुद्ध आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचे समर्थन केले. न्याय मिळवण्याचे साधन म्हणून राजकीय हक्क, सामाजिक समानता आणि कायदेशीर सुधारणांवर त्यांनी भर दिला.

4. राजकीय धोरणे:

- **गांधी:** अहिंसक प्रतिकार आणि सविनय कायदेभंग यावर भर दिला, वसाहती राजवटीविरुद्ध शांततापूर्ण मार्गाने सर्व भारतीयांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला.
- **आंबेडकर:** दलितांचे हक्क सुरक्षित करण्यासाठी स्वतंत्र मतदार संघ आणि शिक्षण आणि रोजगारातील आरक्षणासह कायदेशीर आणि राजकीय चौकटीवर लक्ष केंद्रित केले.

5. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसकडे बघण्याचा दृष्टिकोन:

- **गांधी:** ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध संयुक्त संघर्षावर विश्वास ठेवून भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या चौकटीत राहून काम केले.
- **आंबेडकर:** दलितांचे हक्क आणि चिंता पुरेशा प्रमाणात दूर करण्यात अपयशी ठरल्याबद्दल अनेकदा काँग्रेसवर टीका केली. काँग्रेस प्रामुख्याने उच्च जातींच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करते असे त्यांना वाटले.

महात्मा गांधी आणि सुभाषचंद्र बोस यांच्यातील समानता आणि फरक:

महात्मा गांधी आणि सुभाषचंद्र बोस हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील दोन प्रमुख नेते होते, प्रत्येकाने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली, परंतु त्यांची विचारधारा आणि दृष्टीकोन वेगवेगळे होते. येथे त्यांच्या समानता आणि फरकांचा तपशीलवार तपशील खालीलप्रमाणे आहे.

समानता

1. **भारतीय स्वातंत्र्यासाठी वचनबद्धता:** गांधी आणि बोस दोघेही ब्रिटिश राजवटीपासून भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी मनापासून वचनबद्ध होते आणि त्यांनी या संघर्षासाठी आपले जीवन समर्पित केले.
2. **भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमधील (आय. एन. सी.) नेतृत्व:** दोन्ही नेते वेगवेगळ्या वेळी आय. एन. सी. चे सक्रिय सदस्य होते, ज्यांनी वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध पक्षाच्या रणनीती आणि उपक्रमांमध्ये योगदान दिले.
3. **जनतेचे एकत्रीकरण:** दोघांनीही स्वातंत्र्य चळवळीत जनतेला सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न केला. गांधींनी अहिंसक सविनय कायदेभंगाचा वापर केला, तर बोस यांनी सशस्त्र संघर्षाला पाठिंबा मिळवण्यावर लक्ष केंद्रित केले.
4. **राष्ट्रवादाचा प्रभाव:** दोन्हीही राष्ट्रवादाच्या भावनेने प्रभावित होते आणि वेगवेगळ्या पद्धतींनी जरी लोकांमध्ये भारतीय अस्मितेला अभिमान निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.
5. **ब्रिटिश राजवटीची टीका:** दोन्ही नेते ब्रिटिश वसाहतवादी धोरणांचे प्रखर टीकाकार होते आणि त्यांनी भारतीयांचे हक्क आणि प्रतिष्ठेचे समर्थन केले.

फरक:

1. तत्त्वज्ञान आणि दृष्टीकोन:

- **गांधी:** अहिंसक प्रतिकारासाठी (सत्याग्रह) वकिली केली आणि स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी शांततापूर्ण पद्धतींवर विश्वास ठेवला. त्यांनी संघर्षात नैतिक आणि नैतिक तत्वांवर भर दिला.
- **बोस:** सशस्त्र संघर्षाच्या गरजेवर विश्वास होता आणि स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी लष्करी साधनांचा वापर करण्यास तयार होता. त्यांनी क्रांतीकडे स्वातंत्र्याचा वैध मार्ग म्हणून पाहिले.

2. जनतेची भूमिका:

- **गांधी:** मीठ मोर्चा आणि भारत छोडो आंदोलनासारख्या मोहिमांवर लक्ष केंद्रित करून अहिंसक माध्यमांद्वारे मोठ्या प्रमाणात संघटित होण्यावर भर दिला.
- **बोस:** ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध लढण्यासाठी इंडियन नॅशनल आर्मी (आय. एन. ए.) या शिस्तबद्ध लष्करी दलाचे आयोजन करण्यावर लक्ष केंद्रित केले.

3. राष्ट्रवाद आणि विचारधारा:

- **गांधी:** हिंदू-मुस्लिम एकता आणि सामाजिक बदलासाठी अहिंसक दृष्टिकोनावर भर देणारी राष्ट्रवादाची त्यांची दृष्टी सर्वसमावेशक होती.
- **बोस:** त्यांचा राष्ट्रवाद अधिक उग्रवादी होता आणि सशस्त्र संघर्षाच्या निकडीवर केंद्रित होता. त्यांनी कधीकधी राष्ट्रवादाच्या संदर्भात हिंदू अस्मितेला महत्त्व दिले.

4. नेतृत्व शैली:

- **गांधी:** सल्लागार आणि लोकशाही दृष्टीकोन स्वीकारला, अनेकदा आय. एन. सी. मध्ये संवाद आणि सहमतीला प्रोत्साहन दिले.
- **बोस:** अधिक अधिकृत दृष्टीकोन स्वीकारला, विशेषतः आय. एन. ए. चे नेतृत्व करताना, सहमतीपेक्षा निर्णायक कृतीला प्राधान्य दिले.

5. वारसा आणि प्रभाव:

- **गांधी:** अहिंसेवर आणि नैतिक प्रशासनावर केंद्रित असलेला, नागरी हक्क आणि स्वातंत्र्यासाठीच्या जागतिक चळवळींवर प्रभाव पाडणारा वारसा त्यांनी सोडला.
- **बोस:** सशस्त्र प्रतिकाराला प्रेरणा देणारे आणि राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाचे महत्त्व अधोरेखित करणारे एक क्रांतिकारी नेते म्हणून त्यांचे स्मरण केले जाते.

PRAYAAS

PRAYAAS

PRAYAAS EDUCATION™

CTS NO 1262/B Plot No. 594B,
Office 301A, 301 2nd floor Starling Plaza,
J M Road, Pune, +91 7378743031